

בשדות זרים

דפוס אינטראקציה בין ישראלים לפלסטינים
במתחמי מסחר מעורבים בירושלים

מריק שטרן

מחקרי פלורסהיימר

האוניברסיטה העברית בירושלים

מחקרי פלורסהיימר
המכון ללימודים עירוניים ואזוריים
האוניברסיטה העברית בירושלים

בשדות זרים
דפוס אינטראקציה בין ישראלים לפלסטינים
במתחמי מסחר מעורבים בירושלים

מריק שטרן

ירושלים, אוגוסט 2010

Floersheimer Studies
The Institute of Urban and Regional Studies
The Hebrew University of Jerusalem

In Foreign Fields

Interaction Patterns between Israelis and Palestinians
in Mixed Commercial Zones in Jerusalem

Marik Shtern

עורכת אחראית: שונמית קרין

הדפסה: דפוס אחוה

פרסום מס' 1/76 Publication No.

ISSN 0792-6251

© 2010 מחקרי פלורסהיימר

האוניברסיטה העברית בירושלים

office@fips.org.il

www.fips.org.il

על המחבר

מוסמך ללימודי גאוגרפיה עירונית באוניברסיטה העברית בירושלים ויועץ אסטרטגי למאבקים ציבוריים בנושאים של תכנון וסביבה.

על המחקר

המחקר עוסק בדפוסי אינטראקציה בין אוכלוסיות יריבות בירושלים, עיר המצויה בסכסוך פוליטי-לאומי (עיר מקוטבת), באמצעות הדגמה על שלושה מתחמי מסחר מעורבים, בהם פלסטינים וישראלים נפגשים כצרכנים וכמוכרים. המחקר שם את הדגש על הממד הגאוגרפי-עירוני, כרקע ומסד פיזי למפגש, ומתוך כך הוא מעלה כי אתרים פרטיקולריים מייצרים רגישויות טריטוריאליזם, פוליטיות ותרבותיות פרטיקולריות, הנבדלות זו מזו. לעתים מרחב האינטראקציה מייצר מפגש אלים ולעומתי, ולעתים המרחב מאפשר מפגש נינוח וחיובי באופן יחסי. ממצאי המחקר מעלים כי השוני בין האתרים טמון במאפייני "זהות המקום" של כל אתר אינטראקציה, זהות הנעה בין ישראליות לפלסטיניות ובין מקומיות לגלובליות. ככל שזהות המקום היא היברידית יותר ומאפשרת הכלת זהויות קוטביות כך גם מתאפשרת אינטראקציה חיובית יותר בין האוכלוסיות היריבות.

על מחקרי פלורסהיימר

מחקרי פלורסהיימר באוניברסיטה העברית בירושלים פועל כיחידת מחקר במסגרת המכון ללימודים עירוניים ואזוריים וממשיך את עבודתו של מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות שפעל בירושלים משנת 1991, הודות ליזמתו ולתמיכתו רבת השנים של ד"ר **סטיבן ה' פלורסהיימר**.

מחקרי פלורסהיימר מפרסם מחקרים בתחום חברה, מרחב וממשל – בפרט במכלול ההיבטים הנוגעים לעולם השלטון המקומי והממשל המקומי, ובהם סוגיות של תכנון ופיתוח ברמה העירונית והאזורית, כולל סוגיות הנוגעות לתכנון ולפיתוח ביישובים הערביים בישראל ולקשרי הגומלין שבין המדינה והאוכלוסייה היהודית לאוכלוסייה הערבית-הפלסטינית הישראלית בתחומי התכנון והפיתוח. כל המחקרים זמינים באתר האינטרנט לכל דורש. בראש היחידה עומד פרופ' **ערן רזין** מן המחלקה לגאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים.

תודות

על ההשראה והסיוע ארוך השנים תודותי לפרופ' שלמה חסון שהנחה אותי. לפרופ' דני פלזשטיין על העזרה בבניית השאלון ובניתוח הנתונים ולעדי בן נון שעזר רבות בהכנת המפות. עוד ברצוני להודות לקרן ספיר של מפעל הפיס, למחקרי פלורסהיימר ולעיריית ירושלים על מענקי המחקר לעבודה זו.

מחקרי פלורסהיימר האוניברסיטה העברית בירושלים

רשימת פרסומים על ממשל ופיתוח מקומי, משנת 1998

- ערן רזין, **פערים בחוסן התקציבי של רשויות מקומיות בישראל**, 1998
- ערן פייטלסון ואורי ברשישת, **התפשטות היזמות הפרטית בקרקע ציבורית**, 1998
- מארק רוזנטראוב וערן רזין, **ממשל מטרופוליני ופיתוח: לקחים מאינדונזיה**, 1998
- נחום בן-אליא, **הפרטת תשתיות מים וביוב: בין יוזמה מקומית למדיניות ממלכתית**, 1998
- עמירם גונן (עורך), **ממשל ופיתוח מקומי: סוגיות והצעות של מדיניות**, 1998
- נחום בן-אליא, **משבר הרשויות המקומיות בישראל** (נייר עמדה), 1998
- דניאל פלזנשטיין, **ההימור המקומי הגדול: קזינו ככלי לפיתוח כלכלי מקומי בישראל**, 1999
- רחל אלטרמן, **בין הפרטה להמשך הבעלות הלאומית: מדיניות קרקע עתידית לישראל**, 1999
- ערן רזין, **פערים תקציביים בין רשויות מקומיות קטנות לגדולות**, 1999
- יצחק שנל, **עובדים זרים בדרום תל אביב-יפו**, 1999
- אברהם דיסקין ואבי עדן, **הבוחר הרציונלי בבחירות המקומיות בישראל**, 1999
- נחום בן-אליא, **המימון הממשלתי והמשבר הכספי ברשויות המקומיות בישראל**, 1999
- ערן רזין, **פערים תקציביים בין רשויות מקומיות ערביות ליהודיות, האם מצטמצם הפער?**, 2000
- נחום בן-אליא, **"קופת התכנון" – הפיסקליזציה של התכנון והפיתוח ברשויות המקומיות**, 2000
- ערן רזין ואנה חזן, **הליכים לשינוי תחומי שיפוט מוניציפליים: דמוקרטיה מקומית לעומת שליטה מלמעלה**, 2000
- דני פלזנשטיין, **יחסים חוצי גבולות ופיתוח כלכלי מקומי: הקזינו בטאבה והעיר אילת**, 2000
- נחום בן-אליא, **אזרח החינוך בישראל: דה רגולציה, דמוקרטיזציה ואחריות מוגברת**, 2000
- אברהם דיסקין, **ימי ירושלים האחרונים: הדמוקרטיה הישראלית החדשה**, 2001
- גדליה אורבך, **יחסי שלטון מרכזי ומקומי בישראל: בראי קרוואנים ומגורונים**, 1990-1992, 2001
- ערן רזין ואנה חזן, **שינויי גבולות מוניציפליים והרשויות המקומיות הערביות**, 2001
- ערן רזין, **פערים בחוסן התקציבי של רשויות מקומיות בישראל בשנת 2000: יציבות ותמורות בתקופה של תהפוכות פוליטיות**, 2002
- יצחק שנל ומיכאל אלכסנדר, **מדיניות עירונית כלפי מהגרי עבודה: לקחי המקרה של תל אביב-יפו**, 2002
- לביאה אפלבוים, **יחסי הגומלין בין המועצה האזורית והוועד המקומי: הסתגלות הדדית בסביבה משתנה**, 2002
- ערן רזין, **רפורמה בארגון השלטון המקומי בישראל: בין ריכוז לבזור, בין מסורתיות למודרניות**, 2003
- שלמה חסון ומאיה חושן, **המבנה החברתי-המרחבי של מטרופולין תל אביב**, 2003
- אלי אברהם, **קידום ושיווק ערים בישראל**, 2003
- ערן רזין, **עמדה: כיצד להבטיח איחוד רשויות מקומיות**, 2003
- נחום בן-אליא, **הדור הרביעי: שלטון מקומי חדש לישראל**, 2004

- גלעד רוזן וערן רזין, המרוץ אחר המכללה: תחרות בין רשויות מקומיות בישראל על מוסדות להשכלה גבוהה, 2004
- לביאה אפלבוט ואנה חזן, שיתוף פעולה בין רשויות קטנות בישראל – לקחים לישראל, 2005
- נחום בן-אליא, רשות נתונה: אופציות לעיצוב שלטון מקומי חדש, 2005
- ערן רזין ואנה חזן, חלוקת העושר המוניציפלי בישראל: צמצום פערים בהכנסות הרשויות מקומיות, 2006
- נחום בן-אליא, מסגרות אזוריות על-מוניציפליות למתן שירותים בישראל, 2006
- נחום בן-אליא, מסל שירותים לשירותי ליבה: הרחבת האחריות המיניסטריאלית של משרד הפנים, 2006
- יצחק דהן, תרבויות פוליטיות בערי הפיתוח, 2006
- שלמה חסון, הגירעון בדמוקרטיה המקומית: דמוקרטיה למראית עין?, 2006
- ערן רזין, חלוקה מחדש של הכנסות הרשויות המקומיות: הסדרים כספיים ושינויים טריטוריאליים, 2006
- נחום בן אליא, החוליה החסרה: שלטון אזורי בישראל, 2007
- שלמה חסון (עורך), Jerusalem in the Future: The Challenge of Transition, 2007
- עמירם גונן, ירושלים – התחזקות בהתחברות, 2007
- ערן רזין, החייאת מרכזי ערים ופיתוח מוקדי מסחר ברשויות המקומיות, 2007
- אסמהאן מסרי-חזאללה, ירושלים כיעד להגירה פנימית של צעירות פלסטיניות, 2008
- עמירם גונן, חיבור ירושלים לכלכלה הגלובלית באמצעות ההשכלה הגבוהה, 2008
- משה דרור, שיתוף הציבור בנושאי תרבות מנקודת ראות של מקבלי ההחלטות: המקרה של אשדוד, 2008
- רון הורן, פערים בין רשויות מקומיות בנטל הארנונה למגורים: ניתוח מגמות ופרספקטיבה בין-לאומית, 2008
- אנה חזן וערן רזין (עורכים), חיוב אישי בשלטון המקומי, 2008
- סיגל רסיס ולביאה אפלבוט, השלטון המקומי הכפרי בישראל בראי המשפט, 2009
- יצחק דהן, מנהיג מקומי: מכניזם של שינוי עומק בפרופריה; ירוחם, 1983-2006, 2009
- אביאל ילינק, לקראת ניהול משותף של מרכזי ערים: מרכז העיר של ירושלים, 2009
- איתי בארי, הבראת רשויות מקומיות כושלות בישראל: מבט משווה לאור הניסיון האנגלי, 2009
- תומר אש וערן פייטלסון, דיוני ועדת נסים כצוהר לתהליך היזמות בקרקע הציבורית בישראל, 2009
- נחום בן-אליא, משק המים התאגידי החדש: האם הרפורמה הוכרעה?, 2009
- פרלה אייזנקנג-קנה, יצירתיות עירונית: אפקטיביות ניהולית ופתיחות דמוקרטית, 2010
- גדליה אורבך ועירא שרקנסקי, תכנון ופוליטיקה בירושלים, 2010
- מריק שטרן, בשדות זרים: דפוסי אינטראקציה במתחמי מסחר מעורבים בירושלים, 2010

תוכן העניינים

11	הקדמה	
12	מבוא	
13	מתחמי המחקר	
14	שיטת המחקר	
15	1 בין היבדלות לשילוב מרחבי בערים המקוטבות: סקירת ספרות ותיאוריה	
15	ערים מחולקות	
16	ערים מקוטבות	
17	היבדלות מרחבית בערים מקוטבות	
18	דפוס אינטראקציה בערים מקוטבות	
19	דפוס יחסי הכוח הפוליטיים	
20	מדיניות התכנון העירוני	
20	עוצמת הסכסוך	
21	על המקום: טריטוריאליזם ומרחבי אינטראקציה	
23	מחקר דפוס אינטראקציה בירושלים	
25	2 שילוב מרחבי ואינטראקציה בירושלים, שנות ה-2000	
25	דפוס יחסי הכוח בין הרוב היהודי למיעוט הערבי בירושלים	
27	מדיניות התכנון העירוני	
31	עוצמת הסכסוך	
32	תפרוסת השילוב המרחבי בין ישראלים לפלסטינים בירושלים	
34	מסחר מעורב בירושלים	
37	3 ממצאי ראיונות השטח	
38	תחושת ביטחון	
39	עמדה כלפי מסחר מעורב	
41	תפיסת המיקום	
42	עמדה ביחס לריבונות הישראלית בירושלים	
44	4 קניון ירושלים (מלחה)	
45	נרטיב היסטורי לאומי	
49	פלסטינים בקניון מלחה	
52	גבולות	
53	"פלישות" בקניון מלחה	
55	פלסטינים במערב העיר: הזהות התרבותית מול הזהות הלאומית	
57	קניון מלחה: מסחר מעורב בעל כורחו	

59	אלרוב שדרות ממילא	5
61	גאוגרפיה היסטורית של רובע אלרוב ממילא	
63	זהות המקום בממילא	
66	פלסטינים בממילא: זרים על מפתן הבית	
67	היברידיזציה בממילא	
67	גבולות	
68	יתרונות המיקום	
69	הממד הטרינס לאומי	
70	טריטוריאליות בקו התפר	
71	סיכום שדרות אלרוב ממילא: המיקום והמקום	
72	שווקי העיר העתיקה	6
72	רקע גאוגרפי-היסטורי	
75	זהות מקום בשווקי העיר העתיקה	
77	ישראלים בשווקי העיר העתיקה	
79	הכובשים-משחררים	
81	תיירים בעירם	
84	תחושה של "פלישות" בשווקי העיר העתיקה	
86	שווקי העיר העתיקה: מרחב של אינטראקציה שלילית	
88	סיכום והמלצות	7
88	מסקנות עיקריות	
90	זהות מקום ומרכיביו	
90	מיקום גאוגרפי	
91	גבולות	
92	תכני הפעילות באתר	
93	הנרטיב ההיסטורי הלאומי	
94	מורפולוגיה	
95	מודל רעיוני לזהות המקום בעיר המקוטבת	
99	המלצות לתכנון מתחמי אינטראקציה בעיר המקוטבת	
99	בשבחי ההיברידיזציה	
100	העדפת אזורי תפר כלל עירוניים	
100	גבולות רכים	
100	תכני פעילות טרינס-לאומיים	
101	שותפות	
102	מקורות	

רשימת הלוחות

- לוח 1: האם אתה חש בטוח כאן?
- לוח 2: האם העובדה שיהודים וערבים עושים כאן קניות ביחד פוגעת בתחושת הביטחון שלך?
- לוח 3: עמדת המרואיינים ביחס למסחר מעורב, לפי לאום
- לוח 4: עמדת המרואיינים הפלסטינים ביחס למסחר מעורב, לפי אתר
- לוח 5: עמדת המרואיינים הישראלים ביחס למסחר מעורב, לפי אתר
- לוח 6: תפיסת המיקום של המרואיינים הישראלים, לפי אתר
- לוח 7: תפיסת המיקום של המרואיינים הפלסטינים, לפי אתר
- לוח 8: עמדה כלפי ריבונות הישראלית בירושלים, לפי לאום
- לוח 9: הקשר בין תפיסת המיקום לבין העמדה ביחס למסחר המעורב
- לוח 10: מרכיבי זהות מקום לאומית ותרבותית בקניון מלחה
- לוח 11: מרכיבי זהות מקום לאומית ותרבותית ברובע אלרוב ממילא
- לוח 12: מרכיבי זהות מקום לאומית ותרבותית בשווקי העיר העתיקה

רשימת איורים

- איור 1: היבדלות בדפוסי מגורים בין ישראלים לפלסטינים בירושלים
- איור 2: תפרוסת מרחבי האינטראקציה בירושלים
- איור 3: קניון מלחה – מבט מבפנים
- איור 4: אל-מאליחה כשנה לאחר כיבוש הכפר, יוני 1949
- איור 5: כפר אל-מאליחה על רקע גג הקניון, 2007
- איור 6: קניון מלחה וסביבתו
- איור 7: אלרוב רובע ממילא, 2009
- איור 8: רחוב ממילא החצוי בין ירושלים הישראלית לירושלים הירדנית 1949-1967
- איור 9: מפת רובע אלרוב ממילא וסביבתו
- איור 10: שווקי העיר העתיקה
- איור 11: השוק ברח' הנוצרים

תרשימים

- תרשים 1: שקלול מרכיבי הזהות הלאומית של שלושת אתרי האינטראקציה

הקדמה

בשנים שבהן למדתי גאוגרפיה והיסטוריה לתואר ראשון התגוררתי בשכונת מוסררה שבירושלים. דירתי הייתה מרחק דקות ספורות משער שכם ומרכז העסקים הראשי הערבי. בכל פעם שחציתי את כביש מספר 1 כדי להגיע אל שוק הירקות או אל החומסיה האהובה עלי, הופתעתי מתחושת השוני והזרות, מהסקרנות והפחד שאפיינו את המעבר אל מזרח ירושלים. שוב ושוב הפתיעה אותי הידיעה שמרחבים כה שונים, מנוגדים ואף סותרים מצויים במרחב עירוני אחד ורציף. תחושות אלו הן שהביאו אותי לחקור את אופן פיתוחו של קו התפר. עבודת זו, מנסה לתאר בכלים מחקריים את אותן תחושות סובייקטיביות שחווייתי באותם הימים.

המחקר ארך כשנתיים ובמהלכו ביקרתי עשרות פעמים בשלושת האתרים נשוא המחקר: קניון מלחה, רובע אלרוב מְמִילָא ושווקי העיר העתיקה. במחקר ראיינתי למעלה מ-200 מרואיינים ישראלים ופלסטינים, במטרה לנסות ולגעת במשמעויות ובדפוסי הפעולה המיוחסים למעברי גבולות טריטוריאליים ולמפגשים היומיים עם ה'אחרים'.

אני מקווה שהמחקר יתרום לידע הקיים בנושא ויקדם, ולו במעט, את האפשרות שיום אחד התכנון העירוני בעיר ירושלים יהיה שוויוני ומכיל, יעודד אינטראקציה חיובית ויתרום לבניית שלום ולכינון יחסים טובים בין ישראלים לפלסטינים בעיר השסועה הזו.

מבוא

בירושלים מתקיים קיטוב מרחבי עמוק בין יהודים-ישראלים לערבים-פלסטינים¹, והוא מקיף את מרבית תחומי החיים. האלימות והטרור השולטים ברחובות העיר מאז פרוץ הסכסוך היהודי-ערבי יצרו גאוגרפיה של פחד, המכתיבה דפוסי פעילות מרחביים שונים ונפרדים של בני הלאומים השונים. גם בשנת 2008/9 מרבית הישראלים והפלסטינים חיים באזורי מגורים נפרדים, לומדים במוסדות חינוך נפרדים, ובמרבית המקרים הם מבליים ועובדים בנפרד (קמחי, שם). ואולם תהליכי ההפרדה בירושלים אינם חד-כיווניים ומוחלטים. בד בבד עם מגמות ההפרדה בין האוכלוסיות מתקיימים תהליכים סותרים של חציית גבולות טריטוריאליים ואינטראקציה יומית באתרים שונים בשני חלקי העיר ובקו התפר החוצה אותה ביניהם. על פניו נראה כי חציית גבולות בעיר מקוטבת היא תהליך המנוגד לנטייתן הטבעית של הבריות, כי בעיר המצויה בסכסוך אלים, יצירת מגע עם בני הקבוצה היריבה עלולה להיות כרוכה בפגיעה מילולית או פיזית. תהליכי האינטראקציה בעיר המקוטבת הנם אפוא תהליכים מפתיעים, ואנו נדרשים להעמיק ולחקור בגורמים המייצרים את הצורך באינטראקציה, והמשפיעים על אופייה ותוצאותיה.

בניגוד למיקוד הרב של המחקר האקדמי בדפוסי היבדלות מרחבית, תחום האינטראקציה והאינטגרציה בערים מקוטבות נחקר באופן מועט יחסית. הספרות הקיימת מתארת בפירוט את מנגנוני ההיבדלות הוולונטריים והכפויים בערים מקוטבות. הגישה המחקרית הרווחת רואה במנגנונים אלו כוח חד-כיווני אשר עצירת מגמותיו כרוכה בפיתרון הסכסוך הלאומי. המחקר המועט שעסק בשילוב המרחבי ובאינטראקציה התמקד בהשפעת מדיניות התכנון העירוני ובדפוס יחסי הכוח הפוליטיים, תוך התייחסות למרכזיות של הטריטוריאליזם האנושית בעיצוב דפוסי הפעילות במרחב של תושבי העיר המקוטבת. שאלות רבות, הקשורות לדפוסי אינטראקציה בעיר המקוטבת, נותרו עדיין פתוחות, ובעיקר נפקד תפקידו של מרחב האינטראקציה והשפעתו על אופני האינטראקציה. על רקע זה המחקר הנוכחי מנסה לענות על השאלות הבאות:

מה מאפיין את תהליכי חציית הגבולות בירושלים בשנים 2008-2009?

כיצד ניתן לאפיין את דפוסי האינטראקציה בין ישראלים לפלסטינים בירושלים בשנים 2008-2009?

¹ מחקר זה בוחן שסע לאומי במרחב העירוני. לכן אעשה מעתה שימוש בהגדרה "פלסטינים" כמייצגת את הקבוצות הפלסטיניות בעיר (כולל אזרחים ישראלים-פלסטינים), ובהגדרה "ישראלים" כמייצגת את האזרחים הישראלים היהודים החיים בירושלים.

כיצד אתרי האינטראקציה (המרחב שבו מתרחש המפגש) משפיעים על דפוסי האינטראקציה (אופי המפגש) בין ישראלים לפלסטינים המגיעים אליהם?

כדי לחקור את תהליכי האינטראקציה בירושלים, מחקר זה שם את הדגש על הממד הגאוגרפי-עירוני, כרקע ומסד פיזי למפגש. המחקר מעלה כי אתרים פרטיקולריים בעיר המקוטבת מייצרים רגישויות טריטוריאליזם, פוליטיות ותרבותיות פרטיקולריות, השונות זו מזו. סיור רגלי בירושלים יגלה למבקר כי בכל אתר ואתר אופי המפגש בין האוכלוסיות הינו שונה. לעתים המרחב הגאוגרפי מייצר מפגש אלים ולעומתי (קונפליקטואלי), לעתים המרחב מאפשר מפגש נינוח ומכיל באופן יחסי. עובדה זו מפתיעה ביחס לכך שתנאי הסכסוך אינם משתנים, ומהווים גורם קבוע. כך למשל, רמת הסכסוך והאלימות, שינויים גאופוליטיים ויחסי הכוחות הפוליטיים-כלכליים בין קבוצת הרוב לקבוצת המיעוט, אינם משתנים בין אתר לאתר, ובכל זאת אופי האינטראקציה משתנה.

מחקר זה מעלה כי דפוסי האינטראקציה בירושלים מושפעים באופן ניכר מיחסי הכוחות, הקיטוב החברתי ועוצמת הסכסוך, אך גם מאופי מרחב האינטראקציה. ההסבר לכך טמון בזהות המקום הלאומית-תרבותית של אתרי האינטראקציה. המונח **זהות המקום** מגדיר את כלל המאפיינים הלאומיים והתרבותיים של הטריטוריה. זהו הגורם העיקרי אשר משפיע על תחושת הביטחון והשייכות של המבקרים באתר, ועל מידת ההדרה/הכלה המתקיימת באתר ביחס לכל אחת מן האוכלוסיות. ככל שזהות המקום תאפשר הכלה הדדית לשתי הקהילות היריבות, כך דפוסי האינטראקציה נעשים חיוביים יותר. בסיום המחקר אני מציע מודל המאפשר הגדרת זהות המקום של מרחבי אינטראקציה בעיר המקוטבת. המודל בוחן חמישה מרכיבים מרכזיים המעצבים את זהות האתר: המיקום, גבולות האתר, תכני הפעילות, הנרטיב ההיסטורי-לאומי והמורפולוגיה של האתר.

מתחמי המחקר

ממצאי המחקר הנם תוצר של ניתוח דפוסי האינטראקציה בשלושה מתחמי מסחר מעורבים בירושלים. לצורך ההשוואה הגאוגרפית בחרתי במתחם אחד שנמצא במערב ירושלים, מתחם שני שנמצא על קו התפר ומתחם שלישי שנמצא במזרח ירושלים הערבית. עבודת השדה כללה תצפיות שטח, ראיונות עומק עם דמויות מפתח וראיונות שטח שבוצעו בקרב 60 מבקרים בכל אחד משלושת המתחמים. ממצאי עבודת השדה אפשרו לי לבחון את ההתמודדות של ישראלים ופלסטינים בירושלים עם חציית גבול אל מרחבים המזוהים עם בני הקבוצה היריבה (הטריטוריה הזרה), ואת התמודדותה של כל קבוצת לאום עם ה"פלישה" של הקבוצה היריבה לשטחה. מתוך ממצאים אלו הגדרתי את זהות המקום הלאומית והתרבותית של כל מתחם, ואת מנגנוני ההדרה-הכלה המופעלים בהם ביחס לכל אוכלוסייה.

שיטת המחקר

המחקר משלב שיטות מחקר כמותיות ואיכותניות, מתוך מגמה להביא תמונה כוללת ומקיפה של המציאות במרחבי האינטראקציה בירושלים. המחקר אינדוקטיבי ושואף לבנות מסגרת תיאורטית רחבה מתוך חקירת דפוסי האינטראקציה בשלושת מתחמי החקירה. תחום המחקר הוא אינטר-דיסציפלינרי ומשלב ידע ואמצעי חקירה גאוגרפיים, אנתרופולוגיים, סוציולוגיים והיסטוריים. מסד הנתונים העיקרי של המחקר מורכב מראיונות שטח, תצפיות שטח וראיונות עומק. במסגרת ראיונות השטח רואיינו 185 משתתפים בשלושת מתחמי החקירה, מתוכם 65 רואיינו בשדרת אלרוב-ממילא, 61 משתתפים רואיינו ברח' דוד בעיר העתיקה ו-59 משתתפים רואיינו בקניון מלחה. בהשלמה לראיונות השטח נערכו 18 ראיונות עומק עם כמה נציגים מכל מגזר ומתחם. בין היתר רואיינו מנהלי קניון מלחה ורובע אלרוב ממילא, מנהלי האבטחה בשני מתחמים אלו, מנהלי מינהלים קהילתיים במזרח ירושלים (בית צפאפה וואדי ג'וז) וגאוגרפים פלסטינים המצויים באוכלוסיית מזרח ירושלים. מלבד זאת נעשה שימוש בתצפיות שטח אנתרופולוגיות, בהשראת גישת "התיאור הגדוש" של קליפורד גירץ (גירץ, 1990), בשיטה המוגדרת כחקר מקרה קולקטיבי בשילוב גישה כמותית (שלסקי ואלפרט, 2007).

1 בין היבדלות לשילוב מרחבי בערים המקוטבות: סקירת ספרות ותיאוריה

לצורך הבנת תפקודם של אתרי אינטראקציה בערים מקוטבות אנו נדרשים לסקירה מקיפה של מנגנוני ההיבדלות והשילוב הפועלים בערים אלו. בערים מקוטבות כירושלים ובלפסט מתרחש תהליך דומיננטי של היבדלות מרחבית אינטנסיבית בין הקהילות היריבות. תהליך זה מונע, מחד גיסא, מן היתרונות הטמונים בהיבדלות על רקע של סכסוך פוליטי-לאומי מתמשך, ומאידך גיסא הוא מונע מכוחות מוסדיים אשר כופים היבדלות על קבוצת המיעוט כדי לחזק את שליטתה של קבוצת הרוב. עם זאת, גם על רקע ההפרדה הדומיננטית, מתרחשים תהליכים סותרים של שילוב מרחבי ואינטראקציה. בעיר המקוטבת, התושבים חוצים גבולות טריטוריאליים ועוברים אל מרחבים "זרים", מסיבות וממניעים שונים. עקב כך נוצרת אינטראקציה יומית בין הקהילות במספר מרחבי תפר ומובלעות. חקר אתרי האינטראקציה מאפשר את העמקת הבנתנו את דפוסי האינטראקציה, את הרקע להתרחשותם ואת האופי הייחודי של המפגש המתרחש בהם. בפרק זה אסקור את הספרות והתיאוריה הנוגעות לתהליכי היבדלות ושילוב בערים מקוטבות, ואת האופן שבו האינטראקציה מתנקזת אל מרחבים פרטיקולריים בעיר המקוטבת.

ערים מחולקות

בכל חברה אנושית המצויה בטריטוריה גאוגרפית תחומה מתקיימת רמה מסוימת של **היבדלות מרחבית**, קרי, תפרוסת בלתי שוויונית של אוכלוסיות במרחב על בסיס אתני, כלכלי, פוליטי או דתי (גולדהבר, 2004). תהליך זה מתבטא בשיאו במרחב העירוני, כאשר כמעט בכל עיר בעולם קיימת היבדלות מרחבית בין קבוצות האוכלוסייה הגרות בה (Goldsmith and Blakely, 1992). ערים הן לעולם לא הומוגניות, והן מנקזות אל מרחב עירוני אחד את הפערים והשוני הקיימים בחברה כולה. כבר במאה הרביעית לפנה"ס מציין אפלטון כיצד הפוליס היוונית מורכבת למעשה ממספר רב של ערים, או לפחות משתיים: עיר ענייה ועיר עשירה (אפלטון, 1953). המונח המקובל במחקר לתיאור ערים בעלות רמת היבדלות מרחבית גבוהה, על בסיס כלכלי, חברתי או אתני הנו **ערים מחולקות** (Divided Cities).

בעשורים האחרונים, ניכרת האצה בממדי ההיבדלות העירונית ובתפוצתה ברחבי העולם. נפילת הגוש הקומוניסטי ועליית כלכלת השוק הגלובלית מסוף שנות ה-80 ואילך הביאו ל"ייצוא" גלובלי של תהליכי היבדלות מרחבית מארצות הברית ומערב אירופה למרבית ערי העולם המפותח והמתפתח. תהליך זה מתאפיין בצמצום בשירותים עירוניים, מסחור החיים האזרחיים וקיטוב חברתי מרחבי מעמיק (Marcuse & Van Kempen, 2002). בשנות ה-90 נדונה לעומק סוגיית השפעת הגלובליזציה על הקיטוב העירוני וחידוד הפערים החברתיים-

כלכליים הקיימים בערי העולם. נמצא כי כלכלת השוק החופשי הגלובלי מגדילה ומבליטה את הפערים בין המעמדות (Sassen, 1991; Mollenkopf & Castells, 1991), ואלה באים לידי ביטוי מרחבי בסגרגציה גבוהה של מגורים על בסיס סוציו-אקונומי, הופעת "קהילות מגודרות" (Blakely & Snyder, 1999) ויצירת מובלעות מופרטות של אזורי מסחר יוקרתי במרכזי הערים ובשוליהן (Turner, 2002; Dovey, 1999). עד תחילת שנות ה-2000 הגישות המחקריות הרווחות תיארו את יחסי הגומלין בין הגלובליזציה ותהליכי הקיטוב העירוני במבט דטרמיניסטי, כאשר הקיטוב העירוני בעולם המפותח והמתפתח נתפס כתהליך בלתי נמנע, הנובע מתהליכי הגלובליזציה הכלכלית. התפיסה הרווחת גרסה כי לשלטון הלאומי והמקומי או לחברה האזרחית אין יכולת אמיתית להביא לשינוי המגמות (Castells, 2000; Taylor, 2000; Sassen, 1991, 2006). מנגד, החל מראשית שנות האלפיים, חוקרים נאו-מרקסיסטים תקפו גישה זו, ביניהם פטר מרקוזה ורונלד ואן קמפן, אשר הציבו מול הדטרמיניזם הכלכלי של חסידי הגלובליזציה את המדינה ואת שיקולי הפרט של התושבים. לטענתם, המדינה עשויה להאט תהליכים אלו באמצעות אימוץ מדיניות רווחה ורגולציה דומיננטית יותר בתכנון המגורים (Marcuse, 1993, 2002; Van Kempen, 2007; Van Kempen, 2002).

ערים מקוטבות

בערים מחולקות, הקונפליקט העירוני – בין שהוא בין לבנים לשחורים ובין שהוא בין עניים לעשירים – מתקיים בתוך מסגרת פוליטית הזוכה להכרה וללגיטימציה מכל הצדדים. עובדה זו מאפשרת גישור ובניית קואליציות, ושמירה על זכויות המיעוט (Nordlinger, 1972). לעומת זאת, המונח ערים מקוטבות (Polarized Cities) הנו המונח המקובל בספרות המקצועית לתיאור ערים המצויות בסכסוך פוליטי בין קבוצות אתניות, דתיות או לאומיות (Boal, 1999). הדבר המייחד ערים אלה לעומת ערים מחולקות הוא הבסיס הפוליטי של הקונפליקט, שעיקרו מאבק על הריבונות העירונית ללא קיומו של קונצנזוס סביב מבנה-העל השלטוני. המאבק העירוני בערים מקוטבות שואב את מניעיו ושורשיו ממאבק מקרו-לאומי המתקיים בין הקבוצות היריבות, ולכן כל שינוי בסטטוס-קוו העירוני מתפרש כפגיעה בזכויות המיעוט או בזכויות לאומיות.

... (In) 'polarized' or 'contested' cities where the very legitimacy of their political structures and their rules of decision-making and governance are strongly contested by ethnic groups who either seek an equal or proportionate share of power or demand group-based autonomy or independence. Governance amidst severe and contested multicultural differences is viewed by at least one identifiable group in the city as artificial, imposed, or illegitimate. Socioeconomic cleavages and urban questions become bound up with strong political claims; socially 'divided' cities at this juncture become politically 'polarized' cities.

(Bollens, 2009, p. 2)

הבחנה נוספת ניתן למצוא אצל גפיקין ומוריסיי (Gaffikin & Morrissey, 2006) שהגדירו את ההבדל בין העיר המחולקת לעיר המקוטבת כפער בין מאבק מרחבי על פלורליזם למאבק מרחבי על ריבונות. כאשר המחלוקת היא סביב פלורליזם, המאבק ניטש על נושאים של אי-שוויון שלטוני ו/או מעמדי, וסוגיות של פערים כלכליים בין קבוצות מובחנות. מחלוקת על ריבונות עוסקת באותן סוגיות, אך אלה נמצאות בקונטקסט לאומי-פוליטי אשר מייצר רגישויות ומורכבויות רבות יותר, עד לכדי הענקת משמעות של קדושה לרבדים השונים של הקונפליקט האורבני (Benvenisti, 2001). ניתן לסכם כי העיר המקוטבת הנה גרסה מועצמת של תופעות מרחביות ופוליטיות המתרחשות בעיר המחולקת, וכתוצאה מכך מתעצמות ומתחזקות הזהויות והרגישויות הטריטוראליות של תושבי העיר.

היבדלות מרחבית בערים מקוטבות

הביטוי המרחבי המובהק ביותר של המעבר מעיר מחולקת לעיר מקוטבת הנו הקצנה והחרפה בדפוסי ההיבדלות המרחבית בחלק ניכר מממדי החיים העירוניים. דפוסי ההיבדלות בין הקבוצות היריבות בערים מקוטבות יתבטאו בעיקר בתפרוסת המגורים, אך על פי רוב גם בהפרדה מרחבית של מוסדות תרבות וחינוך ואזורי תעסוקה ומסחר (רומן, 1984; 1989; Doherty & Poole, 1997; Boal, 2002). במקרים הקיצוניים רמת ההפרדה אף תביא לחלוקה פיזית טוטלית של המרחב העירוני, כפי שאירע בירושלים בין 1949-1967, בברלין בין 1945-1989 ובניקוסיה משנת 1976 ועד היום. עוצמתם של תהליכי ההיבדלות בערים מקוטבות נובעת מכך שהעמקת הסכסוך יוצרת על פי רוב תהליך כפול של היבדלות קהילתית מרצון מחד גיסא, והיבדלות מוסדית כפויה מאידך גיסא. פיץ' (Peach, 2000) טוען כי קיים בלבול במחקר ובשיח הציבורי בין שני סוגי ההיבדלות, כאשר לעתים קרובות שני הדפוסים עשויים לאפיין מציאות מרחבית עירונית אחת.

היבדלות מרצון של אוכלוסיית מיעוט עשויה להיווצר בשל היתרונות הרבים הטמונים בריכוז גאוגרפי על רקע נחיתות פוליטית וכלכלית לעומת אוכלוסיית הרוב. להיבדלות יתרון תרבותי הגלום בחיזוק הסולידריות הקהילתית ושימור השפה, ובנורמות קבוצתיות מסורתיות (Boal, 2002). ריכוז גאוגרפי מאפשר להנהגה של קבוצות מיעוט עירוניות למנוע זליגה של השפעות תרבותיות מהקבוצה הדומיננטית, ובכך לצמצם אפשרויות לאינטראקציה בין-אתנית או דתית, ולמנוע נישואים מעורבים. ההפרדה במערכות חינוך ותרבות משמשת מוקד עיקרי להשגת יעדים אלו (שלהב, 1989; פנסטר, 2006). היתרון הכלכלי בהיבדלות טמון באפשרות ליצור אספקה עצמית של שירותים רבים, ללא צורך במגע עם קבוצות אוכלוסייה אחרות וחציית סף דמוגרפי מינימלי הדרוש לקיום מוסדות כלכליים ותרבותיים קהילתיים (Peach, 2000). כך למשל, הריכוז הגאוגרפי של המיעוט הסיני בערים אמריקניות יוצר מאסה קריטית המאפשרת בניית חיי כלכלה קהילתיים עצמאיים לנוכח "תקרת הזכוכית" הקיימת עבורם בשוק הכללי (Siu, 1987). היתרון הביטחוני הנו עוד גורם משמעותי המביא להיבדלות

מרצון. קבוצות אוכלוסייה נוטות להתרכז בטרטוריות מוגדרות כדי לספק הגנה פיזית ומנטלית לבני הקבוצה מפני איומי אלימות על רקע אתני, פוליטי או פילי (Boal, 1999; Murray & Boal, 1979). לבסוף, להיבדלות המרחבית יש יתרון פוליטי: הטריטוריה הגאוגרפית הנבדלת יכולה לשמש מרחב בטוח להעצמה פוליטית קהילתית, כמו גם בסיס גאוגרפי להפגנות כוח המוניות במרחב הציבורי (Peach, 2000).

היבדלות כפויה נוצרת כאשר קבוצת הרוב, באמצעות ניצול שליטתה במוסדות השלטון, מגבילה את הפעילות במרחב של קבוצת המיעוט. היבדלות כפויה מונעת על פי רוב ממניעים אידאולוגיים ו/או גזעניים, המעגנים אפליה מבנית במערכות השלטון הלאומיות והמקומיות. דוגמה מובהקת לכך היא מדיניות האפרטהייד שהונהגה בערים בדרום אפריקה עד 1991, כמו חוקי האיזור האתני שהונהגו בעיר פורט אליזבת, אשר השיגו את השחורים כ-25 מייל מאזורי המגורים של הלבנים (Lemon, 1991). בישראל ניתן למצוא הפרדה מבנית שיטתית בדפוסי המגורים של יהודים וערבים בערים מעורבות. מחקרים רבים ניתחו ותיעדו את האופן שבו השלטון המרכזי והמקומי בישראל, בצד ארגונים ציוניים ממלכתיים, עשו שימוש תדיר במניעת תכנון עירוני והגבלת התפשטות הבנייה של המיעוט הערבי כמנגנון שתפקידו לשמור על יתרון דמוגרפי והגמוניה ישראלית-יהודית בערים אלו (יעקובי 2003; יעקובי וצפדיה, 2004; Yiftachel, 1992, 1995; Yiftachel & Yacobi, 2002; Falah, 1996; 2004).

בין שההיבדלות כפויה ובין שהיא רצונית, תוצאותיה מגבילות באופן ניכר את היכולת להביא לפיתרון הסכסוך, משום שהיא מחזקת ומדגישה את ההבדלים התרבותיים בין הקבוצות ומעודדת יצירת רשתות חברתיות נבדלות (Peach, 2000). כמו כן, היא מצמצמת את האפשרויות לאינטראקציה חיובית עם בני הקבוצה היריבה, ובכך משמרת סטריאוטיפים שליליים הדדיים (Boal, 1999). הסגרציה גם פוגעת בחוסן העירוני בשל הצורך במערכות כפולות של תשתיות קהילתיות וצמצום ההיצע של מקומות התעסוקה. לטענת פרדריק בול ההיבדלות המרחבית היא מנגנון אשר נוטה לשמר את עצמו מכוח אינרציה המדורבנת על ידי התפרצויות אלימות (שם).

דפוסי אינטראקציה בערים מקוטבות

על אף הדומיננטיות המובהקת של תהליכי ההיבדלות בערים מקוטבות, תהליכים כלכליים, פרקטיקות יומיות ומדיניות עירונית של תושבי העיר עשויים לחתור נגד מגמות אלו וליצור ממדי פעילות עירונית אינטגרטיבית. כל עוד שתי האוכלוסיות היריבות מתנהלות על מרחב רציף אחד, יתקיימו מפגשים יומיים בין האוכלוסיות ותוצר אינטראקציה. כאן עולה השאלה מהם הגורמים אשר משפיעים על דפוסי האינטראקציה בעיר המקוטבת? בספרות המחקרית קיימת התייחסות לשלושה גורמים מרכזיים: דפוס יחסי הכוח הפוליטיים, מדיניות התכנון העירוני ועוצמת הסכסוך.

דפוס יחסי הכוח הפוליטיים

רומן (1984) טען לקשר חזק בין תבנית יחסי הכוח בין רוב ומיעוט בעיר מקוטבת לתנאי האינטראקציה. בעוד שלקבוצה הדומיננטית (לרוב זוהי קבוצת הרוב אך היא עשויה גם להיות קבוצת מיעוט) יש הזדמנויות ואפשרויות המאפשרות לה מרחב בחירה בחיי היומיום, קבוצת המיעוט נאלצת לפעול בתנאים של תלות ואפשרויות בחירה מצומצמות. כתוצאה מכך לקבוצה הדומיננטית יש בחירה אם לקיים אינטראקציה עם קבוצת המיעוט, ואילו קבוצת המיעוט מחויבת ברמה גבוהה של אינטראקציה עם קבוצת הרוב, כדי לשמור על איכות חיים תקינה. בסיטואציה זו קבוצת המיעוט היא שתסבול מדפוס הקיטוב, בעוד שקבוצת הרוב תהיה אדישה כלפיהם. כך לדוגמה, קבוצת מיעוט הסובלת מהיעדר תשתיות עירוניות והיעדר גישה למשאבים פוליטיים וכלכליים תאלץ לעשות שימוש במרחבים המשויכים לקבוצת הרוב, כגון אזורי תעסוקה, שטחי ציבור כמו פארקים וגינות ציבוריות, ותשתיות מסחר מפותחות ומתקדמות.

האופן שבו יחסי הכוח משמשים קבוצות אתניות בהגבלת מידת האינטראקציה בין חברי הקבוצה לבני קבוצות אחרות, מוגדר על ידי סיבלי (Sibley, 1988) כ"טיהור המרחב" (Purified Spaces). תהליך זה של הגדרת גבולות והדרה של גורמים בלתי רצויים הנו מרכזי ביצירת מרחב חברתי (Social Space). גאזי פאלח עשה שימוש בתיאוריה של סיבלי כדי לנתח את יחסי הגומלין בין יהודים לערבים בערים מעורבות בישראל. לטענתו, בערים אלו לא התפתחו יחסי גומלין מפותחים בין היהודים לערבים, בעיקר בשל המדיניות הממשלתית הישראלית, המונעת מעקרונות של טיהור המרחב תוך שמירה על הזהות היהודית של המדינה (Falah, 1996). גם חיים יעקובי וארז צפדיה (2004) טענו כי ההבניה הלאומית-ישראלית מייצרת ומכתיבה באמצעות כלים פוליטיים, תרבותיים וכלכליים את יחסם השלילי של המהגרים היהודים אל המיעוט הערבי בעיר. הם מכנים זאת "זהות טריטוריאלית", הקושרת בין הזיקה לסביבת מגורים והזיקה לטריטוריה מולדת. לפי מחקרים אלו, אתוסים לאומיים מדירים, המעוגנים בשליטה במערכות השלטון הפוליטיות, עשויים להוות גורם המונע דו-קיום ומאין הפרדה ואפליה.

יחסי הכוח הפוליטיים גם מכתיבים את היחסים הכלכליים ואת יחסי העבודה בין הקהילות. רומן (1984) מציין כי מרחבי האינטראקציה העיקריים בין הקהילות היריבות בערים מקוטבות הם אזורי המסחר והתעסוקה. ואולם, כאשר קיים פער סוציו-אקונומי בין קבוצת הרוב לקבוצת המיעוט, האינטראקציה הכלכלית ויחסי העבודה בין הצדדים הם א-סימטריים. המאגר העירוני של העובדים הזמניים והזולים ישאב את מקורותיו מקרב קבוצת המיעוט, וייווצרו יחסי עובד-מעביד ותקרת זכוכית במוביליות הכלכלית של קבוצת המיעוט. דוגמה מובהקת לכך היא יחסי העבודה בין ישראלים לפלסטינים בירושלים ובערים אחרות בישראל, בהן הפלסטינים מועסקים בעיקר בעבודות כפיים או בעבודות ניהול בדרג נמוך (רומן, שם; פורטוגלי, 1996; מרגלית, 2005).

מדיניות התכנון העירוני

סקוט בולנס העמיד במרכז מחקרו את מדיניות התכנון העירוני כבעלת תפקיד מרכזי בהעצמת רמת הסכסוך או בהחלשתו. לטענתו, מדיניות תכנון נבונה אף עשויה לתרום למאמצי הפיוס של הקונפליקט הלאומי. בולנס מתייחס לדילמה המרכזית ביחס למדיניות המעודדת שילוב מרחבי בערים מקוטבות. מצד אחד, האינטגרציה יוצרת חיכוך ועשויה לעורר קונפליקטים על בסיס יומי, מנגד, שמירה על היבדלות מסכלת בניית יחסי גומלין חיוביים בין האוכלוסיות (Bollens, 2008; 2009). במחקרו האחרון בולנס (Bollens, 2009) משווה בין ממצאי מחקריו בשש ערים מקוטבות שונות בעולם: בישראל, בבוסניה, בספרד ובדרום אפריקה. לטענתו, במקומות שבהם ננקטה גישה שוויונית או פותרת, כדוגמת ברצלונה ויוהנסבורג, מדיניות התכנון העירוני תרמה לפיתרון הסכסוך הלאומי ברמה המקומית. לעומת זאת, בערים כירושלים ומוסטר, שימוש באמצעי הפרדה אתנית ומדיניות פרטיזנית גרמו להחמרה בסכסוך ולהגברת הקיטוב והשנאה ההדדית.

על בסיס הקטגוריזציה של בולנס חקרו גפיקין ומורסיי (Gaffikin & Morrissey, 2006) את מדיניות התכנון של בלפסט לאחר הסכם "יום שישי הטוב", שאותה הם הגדירו "מדיניות ניטרלית כושלת". רשויות בלפסט נמנעו מנקיטת מדיניות המעודדת אינטגרציה, ובחרו בגישה של ניהול הסכסוך תוך שמירה על הפרדה. לטענת החוקרים, במרחבים עירוניים המצויים במחלוקת, התכנון העירוני הוא שחקן פעיל, ולא משקיף מהצד, ולכן גישה ניטרלית אינה יכולה להימנע מההתמודדות עם הבעיה. כפיתרון אפשרי הם מציעים מודל של תכנון "פלורליסטי נבון". מדיניות זו עיקרה הכלה של כל הקבוצות העירוניות באמצעות שילוב במערכות השלטון והתכנון, תוך שימוש בסנקציות ברורות נגד גילויי לאומנות ושנאה על רקע אתני. הם מדגישים כי גם לאחר היחלשותו של הסכסוך הלאומי ברמת המקרו, הנטייה הטבעית של ערים מקוטבות היא לסגרציה ולהפרדה. במצב כזה, ללא התערבות מוסדית, נטייה זו תמשיך לייצר ולשעתק נוף עירוני מחולק.

עוצמת הסכסוך

רווחת הסכמה בקרב חוקרים כי ככל שהסכסוך העירוני מתעצם, מתעצמת מידת ההיבדלות המרחבית (Boal, 1998; 2001; Kilot & Mansfeld, 1997; Peach, 2000). כך, בבלפסט, בירושלים ובניקוסיה, התפרצויות אלימות הובילו לניתוק מיידי בין מערכות עירוניות, ובראש ובראשונה באזורי המגורים. באופן זה הנטייה הטבעית בערים מקוטבות היא "להחליק על מדרון תלול" של הקצנה והחרפה בסכסוך (Boal, 1999). כנגד זה ברצוני לטעון כי בתקופות של רגיעה ברמת הסכסוך, יוגברו ויתחזקו תהליכי האינטראקציה, עד להתדרדרות הבאה בסכסוך. עדות לכך היא תקופות של הסלמה בסכסוך כדוגמת האינתיפאדה הראשונה, בהן עדיין נשמרו קשרים רופפים של תעסוקה וכלכלה בין הישראלים לפלסטינים בעיר (רומן, 1995), כמו גם נוכחותם של ישראלים בשכונות הערביות בעיר העתיקה בירושלים, שנעלמה

במהלך האינתיפדה השנייה והתחדשה לאחר תקופה של רגיעה (רפ, 2005). דפוס זה מעיד על נטייה טבעית לאינטראקציה אשר מותנית ברמת הסכסוך וב"מצב הביטחוני" בזמן נתון. קשרים אלו מתחזקים מחדש עם כל רגיעה והתמעטות באירועי אלימות בין הצדדים.

לסיכום, סקירת הספרות מעלה כי דפוס יחסי הרוב-מיעוט מביא לתלות של אוכלוסיית המיעוט באינטראקציה, ולשליטה של אוכלוסיית הרוב בתנאי האינטראקציה. זאת ועוד, למדיניות התכנון תפקיד מרכזי בקביעת ממדי השילוב-הפרדה בין האוכלוסיות ובמיקום מוקדי האינטראקציה. ולבסוף, לעוצמת הסכסוך יש השפעה מרכזית על היקף האינטראקציה: ירידה ברמת הסכסוך תביא לגידול בהיקף האינטראקציה, ולהפך.

על המקום: טריטוריאליזם ומרחבי אינטראקציה

מאפיין מרכזי בתפיסת המרחב בעיר המקוטבת שבה נערך מאבק מתמיד על ריבונות, הוא העובדה שקיימים שניים או יותר דימויים מדירים של המרחב העירוני. סתירה זו בתפיסת המרחב מובילה לפוליטיקה של שליטה והתנגדות על מרחבים ציבוריים בעיר (Morrissey & Gaffikin, 2006). תפיסת ה"מקום" בישראל מושפעת באופן משמעותי מתפיסת המרחב האידאולוגיה הציונית. זהו הזרם הרעיוני שעיצב יותר מכל גורם אחר את דמות הנוף במרחב של ישראל מאז סוף המאה ה-19 ועד היום. לטענת זלי גורביץ' וישראל ארן (1991), תחושת המקום בישראל מורכבת מהשתייכות ל"מקום הגדול" ול"מקום הקטן". המקום הגדול נמצא מעבר למקום הפיזי, זהו המקום של הרעיונות, האידאות הגדולות של הקולקטיב – "הארץ" או "המולדת". תחושת המקום הגדול נמדדת ביחס לזהותו הלאומית ולמיקומו במפה המנטלית הקולקטיבית. באופן זה לכל אתר "סתמי" בירושלים, כגון רחוב או פארק, יש גם נוכחות בסיפור הלאומי, ולנוכחות זו יש השפעה על חוויית ההימצאות של הפרט במקום. מנגד, "המקום קטן" קשור בחוויה מקומית – תפקידו של האתר בחיי היומיום של התושבים או מיקומו בהיסטוריה האישית של כל אדם. בין שני סוגי המקומות קיים מתח מתמיד, בין האבסטרקטי לקונקרטי, אשר מתעצם בירושלים כעיר מקוטבת וכעיר שבה שאלות של זהות לאומית מהדהדות מכל אבן, שלט, חנות ואדם. למרות שמקור הדיכוטומיה של זהות המקום היא בתפיסה היהודית, כיום גם הישראלים וגם הפלסטינים חולקים דואליזם זה:

הארץ לידים של שני הצדדים אינה רק משאב טריטוריאלי שיש לחלקו ביניהם במשחק שסכמו אפס. הארץ היא מושא להתייחסות רעיונית-ערכית מכאן, ולילידית טבעית מכאן. הפלסטיני נתפס תמיד כקורב לקוטב בו הישיבה בארץ נראית מובנת מאליה. הצבר קרוב לקוטב הנגדי עם כל מרכזיותו של הארץ בתודעתו ובהוויו חייו, בישיבתו בפועל על הארץ יש משהו מטריד. עם הזמן כל אחד מן היריבים נוטה לשאוף לקוטב שמנגד... (גורביץ' וארן, 1991, עמ' 58)

טריטוריאליזם אנושית היא כלי קוגניטיבי המאפשר לפרט לזהות ולקטלג את המרחב הפיזי כדי לשפר את הישרדותו במרחב הפיזי והחברתי (Lyman & Scott, 1967). טריטוריאליזם גם

מעניקה לפרט או לקבוצה יכולת השפעה על ושלטה באדם או בקבוצה אחרת, באמצעות פיקוח על הגישה לטריטוריה (Sack, 1983). לתפיסות הסותרות של המרחב בערים מקוטבות יש ביטוי מובהק בדפוסי הפעילות המרחבית של תושבי העיר. בערים אלו בולטת באופן ניכר מגמת הפיצול, הסגרגציה והסגמנטציה האופיינית לערים רבות בעולם. לעתים, בתקופות של הסלמה ברמת הסכסוך, ביקור בטרטוריה של הקבוצה היריבה עשוי להוות סכנת נפשות עבור בני קבוצה אחת. משום כך, אחד המאפיינים הבולטים באינטראקציה בעיר המקוטבת הוא האופן שבו היא מצריכה את תושבי העיר לחצות גבולות טריטוריאליים, מן המרחבים הביתיים המוגנים אל מרחבי תפר או מרחבים זרים (Lysaght & Basten, 2003).

בעיר המקוטבת המפות המנטליות נעשות מקוטבות אף הן, וכך גם ההבחנה בין הטריטוריות, בין האזור "שלנו" לאזור "שלהם". במחקר של פרדריק בול (Boal, 1969) על אזור התפר בין הקהילה הקתולית לקהילה הפרוטסטנטית בבפלסט, הקרוי "שנקיל-פולס", נמצאו דפוסי פעילות מרחביים מקומיים והפוכים בקרב שתי הקהילות היריבות. הטריטוריאליזם נתפסה כגורם המרכזי, המעצב את הפעילות במרחב ואת ההימנעות מחציית גבולות במידת האפשר. כלומר, הסגרגציה הבולטת בדפוסי מגורים באה לידי ביטוי גם בדפוסי הפעילות במרחב של תושבי העיר המקוטבת. באסטן ולייסט (Lysaght & Basten, 2003) ערכו מחקר מקיף על פעילויות מרחביות חוצות גבולות טריטוריאליים בבפלסט, תוך שימת דגש על דפוסי ההתנהגות של תושבי העיר המקוטבת בטרטוריה "זרה" או "עוינת". מסקנתם העיקרית היא כי פעילויות מרחביות המתקיימות בטרטוריות "זרות" או במרחבי תפר "ניטרליים" מוכתבות באופן ברור על ידי מספר כללים מוסכמים (Boundry Rulebook), שמטרתם העיקרית היא לצמצם את הסיכון הכרוך במעברים הטריטוריאליים. שלושת הכללים העיקריים הם: צמצום משך זמן השהות למינימום ההכרחי, הימנעות ממשיכת תשומת לב ומפעילויות פרובוקטיביות וטשטוש היכולת של בני הקהילה העוינת לחזות מראש את דפוסי הפעילות של המבקר. החוקרים (שם) סבורים כי דפוסי הפעילות המרחבית, הכוללים חציית גבולות טריטוריאליים, חותרים למעשה נגד מגמות ההיבדלות של דפוסי המגורים. ואולם, חציית הגבולות מתאפשרת רק בתנאי שהיחיד מכפיף את עצמו למוסכמות של הקהילה "האחרת", תוך הדחקת הזהות הלאומית/האתנית שלו. בכך, ההפרדה המרחבית מקבלת למעשה משנה תוקף, ויחסי הכוחות נוצרים מחדש. לייסט ובאסטן (שם) מוסיפים כי אזורי תפר המצויים בין טריטוריות מובחנות בבפלסט נוטים אף הם לאבד מזהותם ה"ניטרלית", ולקבל מאפיינים סקטורליים באמצעות דפוסי התנהגות. בדרך זו נוצרת חלוקה ברמת המיקרו של מרחבי התפר. מרחבים ציבוריים אינם מתפקדים כמרחבים משותפים אלא כמרחבים המחולקים מחדש לאורך גבולות רכים.

אין ספק שמרחבי אינטראקציה, ובייחוד מרחבי תפר, יוצרים התנגשות בין התפיסות הטריטוריאליזם הלאומיות של תושבי העיר. עם זאת, לטענתי מסקנתם של באסטן ולייסט באשר לשחזור המידי של דפוסי הכוח במרחבים אלו אינה מדויקת. קיים מגוון רחב של

אפשרויות בזהותם של מקומות בעיר המקוטבת, ותכופות לא מתקיימת דיכוטומיה ברורה או חלוקה מחדש. לשם כך אעשה שימוש בקטגוריזציה נוספת, מורכבת יותר, של מרחבים טריטוריאליים – תיאורית השכבות התרבותיות של יצחק שניל (Schnell, 2002). לטענת שניל, השכבות המרחביות השונות בעיר המחולקת נבנות מתוך הפרקטיקות היומיומיות של הקבוצות החברתיות השונות. לעתים תפיסות מנוגדות יוצרות קונפליקט, ותפיסות חופפות מאפשרות לעתים אינטראקציה ואינטגרציה. לפי שניל ישנם שישה סוגי מרחבים תרבותיים: **מרחב של חד-תרבותיות** (Mono-Cultural Space) – מרחב שבו קבוצה אתנית או חברתית אחת שולטת באופן דומיננטי. **מרחב של ריבוי תרבויות** (Pluri-Cultural Space) – מרחב שבו קבוצות שונות מעניקות משמעויות שונות לאותו מרחב. עבור כל קבוצה במרחב יש תפקוד תרבותי נבדל, ללא תלות או התחשבות במשמעויות התרבותיות של הקבוצות האחרות. **מרחב רב-תרבותי** (Multi-Cultural Space) – בדומה למרחב של ריבוי תרבויות, למרחב הרב-תרבותי ניתנות משמעויות שונות על ידי קבוצות שונות, אך בה בעת ישנה פתיחות ולגיטימציה למשמעויות הניתנות על ידי יתר הקבוצות. **מרחב בין-תרבותי** (Trans-Cultural Space) – מרחב שבו קבוצות שונות חולקות את אותן משמעויות תרבותיות. במרחב זה קיימות אפשרויות לאינטראקציה חיובית, להיטמעות חברתית ולשיתוף פעולה. **מרחב של עימות** (Conflictual Interstics) – מרחב שבו המשמעויות השונות שקבוצות שונות מעניקות לו יוצרות התנגשות תרבותית, איום הדדי וסכסוך. **מרחב טבעי** (Empty Interstics) – מרחב ללא משמעות תרבותית עבור הקבוצות השונות. האפשרויות השונות שמעלה שניל (שם) מרחיבות את היריעה ומאפשרות לנו לבחון כל מקרה בוחן מרחבי לגופו. **לאתרים שונים בערים מקוטבות יש זהות מקום הנושאת מטען תרבותי שונה עבור כל מבקר**. כפי שאראה במחקר זה, בעיר מקוטבת כירושלים ישנם אתרים הנושאים מטען תרבותי משותף, ולא בכולם מתקיימת דיכוטומיה ברורה בין "שלנו" ו"שלהם". זהותם הלאומית של המקומות והאתרים אינה ברורה באופן מובהק, והיא נתונה למשא ומתן.

מחקר דפוסי אינטראקציה בירושלים

תחום האינטראקציה היומיומית בין ישראלים ופלסטינים בירושלים נבדק במספר מחקרים מקיפים שלא התמקדו בהיבטים מרחביים (ראה: Weigert, 1973; Moughrabi, 1982; בנבנישתי 1973, 1981). המחקר הגיאוגרפי המקיף היחיד שנעשה בתחום זה נערך על ידי מיכאל רומן (1984, 1995) שמראה כיצד הסכסוך הפוליטי-לאומי משפיע כמעט על כל טווח יחסי הגומלין בין הפלסטינים והישראלים בירושלים, וכיצד שתי הקבוצות מתמרנות את דרכן ויוצרות אינטראקציה רק במקומות שבהם מרכיב הזהות הלאומית הנו מינימלי, והצורך הוא אינסטרומנטלי. לטענת רומן (שם), בעוד המגורים, המוסדות הקהילתיים התרבותיים ומוסדות החינוך נשמרים לרוב במסגרות נפרדות, ניתן למצוא בתחומים הקשורים לכלכלה העירונית – תעסוקה, עסקים וצריכה – יחסי גומלין נרחבים ובמסגרתם בני הקבוצות היריבות ייפגשו במהלך שעות היום במרכזי התעסוקה, באזורי מסחריים ובמתחמי צריכה.

רומן אפיין את יחסי הגומלין בירושלים כיחסים א-סימטריים המושפעים באופן ישיר מיחסי רוב-מיעוט, מהקצאה סלקטיבית של משאבים כלכליים ומשליטה פוליטית דומיננטית של המגזר היהודי בעיר. באופן זה מרבית יחסי הגומלין מתקיימים בהעדפה לרמת שילוב נמוכה, בפרופיל "נמוך", על ידי קשרים לטווח קצר שאינם כרוכים בזיקות תרבותיות או חברתיות משמעותיות. זהו שילוב תוך כדי הפרדה, ובו יש לרוב היהודי אפשרויות בחירה גדולות בהרבה מן המיעוט הערבי ביחס לכמות, לסוג ולמיקום יחסי הגומלין היומיומיים.

ממדים רבים הקשורים לדפוס השילוב-הפרדה בין האוכלוסיות בעיר השתנו בעשורים האחרונים. האלימות על רקע לאומי בירושלים גברה באופן ניכר, וטרור פלסטיני הכה ללא רחם ברחובות מערב ירושלים בשנות ה-90 ובראשית שנות ה-2000. מנגד, פלסטינים תושבי ירושלים נולדים אל תוך וחיים במציאות של הפרדה פיזית מן הגדה המערבית, ושל הדרה מתמשכת על רקע ביטחוני ברחובות העיר. בד בבד עלתה לראשונה לדיון במשא ומתן ישיר בין ישראל לרשות הפלסטינית סוגיית חלוקת הריבונות בעיר. מלבד זאת, כניסתה של העיר לעידן הגלובליזציה והפוסט-מודרניזם הביאה אף היא לשינוי בתפיסות של זהויות לאומיות ופרטיות בקרב תושבי העיר. בשל תופעות אלו יש צורך לבחון מחדש את סוגיית האינטראקציה בין האוכלוסיות בירושלים.

2 שילוב מרחבי ואינטראקציה בירושלים, שנות ה-2000

החלת הריבונות הישראלית על מזרח ירושלים ואיחוד התשתיות הפיזיות של העיר בשנת 1967 הביאו לשינויים דמוגרפיים, כלכליים ופיזיים אדירים. העיר הפכה למוקד של מורכבויות גאו-פוליטיות, שהכיל כמעט את כל ממדי הסכסוך הישראלי-ערבי, על כל היבטיו. זאת לבד מהיותה עיר קדושה לשלוש דתות ובירתה של מדינת ישראל. ירושלים היא גם "עיר מרכזית ועיר ספר. זו עיר עתיקה ועיר מודרנית, שמשותפת ומחולקת. זוהי עיר של רב-תרבותיות, ענייה מאוד, ולבסוף זו עיר שהפלסטינים בה הם מיעוט בתוך מטרופולין שבו הם רוב."² (Hasson, 2007, p.12). זהו הקונטקסט אשר מעצב את יחסי הגומלין בין ישראלים לפלסטינים בירושלים, ואת פריסתם במרחב העירוני.

דפוס יחסי הכוח בין הרוב היהודי למיעוט הערבי בירושלים

בספרות האקדמית ירושלים נחשבת לעיר מקוטבת בעלת רמת היבדלות מרחבית מרבית בין אוכלוסייתה הישראלית לאוכלוסייתה הפלסטינית (Bollens 1998; Dumper, 1997; Kilot & Mansfeld, 1997). יתר על כן ירושלים היא **עיר רב-קוטבית** שבה שסעים חברתיים עמוקים גם בתוך המגזר היהודי והערבי. כך למשל, הקרע בין חילונים וחרדים בחברה היהודית מייצר אף הוא דפוס היבדלות במגורים ובמסחר. אולם בה בעת מתקיימת חפיפה רבה באזורי מגורים ומסחר, ושתי הקהילות שותפות לתהליך הפוליטי העירוני. נוסף על כך, פרט לקבוצות בודדות בציבור החרדי, פלל הקהילות במגזר היהודי מכירות בלגיטימיות של השלטון הישראלי. מנגד, בין מוסלמים לנוצרים באוכלוסייה הערבית קיימים אמנם פערים תרבותיים וכלכליים משמעותיים, אולם רבים מהערבים הנוצרים מתגוררים לצד מוסלמים בשכונות מעורבות, ורובם המכריע נמנע מהצבעה בבחירות המקומיות, כיתר הציבור הערבי המוסלמי. בדפוסים אלה של הימנעות מהצבעה בבחירות, הנוצרים, המוסלמים והארמנים שמים דגש על הצד הלאומי-פלסטיני בזהותם הקולקטיבית. בהשוואה להפרדה המתקיימת בין תת-קבוצות יהודיות או ערביות, ההפרדה האתנית-לאומית בין ישראלים ופלסטינים עמוקה הרבה יותר וגורפת, וממדי ההיבדלות כוללים כמעט את כל ממדי החיים. באופן זה הזהות הדומיננטית ביותר בירושלים היא הזהות האתנית-לאומית, והשסע המהותי והעמוק ביותר קיים בין יהודים-ישראלים מול ערבים-פלסטינים.

כדי להבין את מעמדם ומיצובם של התושבים הפלסטינים בירושלים יש צורך להתייחס גם לקונטקסט הפוליטי הכפול שבתוכו הם מתנהלים: יחסי רוב-מיעוט של ערביי ישראל בתוך מדינת ישראל, מחד גיסא, והסכסוך הישראלי-פלסטיני מאידך גיסא. פלסטינים ירושלמים,

² תורגם על ידי המחבר.

בעלי מעמד תושבות, מצויים על קו התפר שבין שני הסכסוכים הללו. לפי הגדרתו של סמי סמוחה (Smoocha, 1978) מערכת היחסים בין יהודים וערבים במדינת ישראל מתקיימת בתוך מסגרת מדינית של "פלורליזם מבני א-שוויוני". משמעותה של הגדרה זו היא שמדינת ישראל היא פלורליסטית בכך שהיא מכירה בשוני ובהטרונגיות של קבוצות באוכלוסייה הכללית. בהתאם לכך למגזר הערבי יש מעמד מוכר של מיעוט. ואולם, הפלורליזם מתקיים תוך שמירה על רמה גבוהה של הפרדה גאוגרפית, תרבותית וכלכלית, ואי-שוויון מוסדי מובנה בין המגזרים (שם). יחד עם זאת, בעשורים האחרונים, כוחות המודרניזציה של החברה הישראלית והאפשרויות הנפתחות בפני ערביי ישראל בתחום ההשכלה, התרבות ואיכות החיים מחזקים ומגבירים את זהותם הלאומית הפלסטינית, את המודעות לפערים הקיימים ואת היכולת להפעיל אמצעים ציבוריים כדי להביא לתמורה במצבם (רבינוביץ' ואבו בקר, 2002).

פלסטינים תושבי ירושלים חיים במציאות דומה לתנאי חייהם של ערביי ישראל. כתושבי ירושלים הם זכאים לזכויות אזרח כמעט שוות לשאר אזרחי ישראל, כולל ביטוח לאומי, דמי אבטלה וביטוח בריאות ממלכתי. אולם, זכויות אלו לא כוללות אזרחות ישראלית, דרכון ישראלי או זכות בחירה בבחירות הארציות ומעמד התושבות מותנה במגורים בפועל בירושלים (לפידות, 2008). יחד עם זאת, הפלסטינים בירושלים תלויים בשירותים הישראליים וחשופים לחברה הישראלית באופן ניכר יותר מפלסטינים החיים בשטחי הרשות. מנגד, הפלסטינים בירושלים מקיימים קשרי עסקים ומסחר ענפים עם ערי הגדה המערבית ולהם הזדהות עמוקה ובסיסית עם פלסטינים משטחי הרשות (כהן, 2007; Hasson, 2007). מאפיינים סותרים אלו מציבים אותם כקבוצה נבדלת, בעלת קטגוריזציה ייחודית בפני עצמה, אשר מעצבת יחסי כוח וגומלין פרטיקולריים בינה לבין תושבי העיר היהודים.

המדיניות הממשלתית והעירונית מאז 1967 שמה דגש עיקרי על שמירת המאזן הדמוגרפי באופן שיבטיח רוב יהודי מוצק וקבוע בקרב תושבי העיר. מדיניות זו הובילה לקיפוח ולאפליה כלפי תושביה הפלסטינים של ירושלים במרבית תחומי החיים העירוניים. אי-שוויון בחלוקת התקציבים העירוניים, בניית גדר ההפרדה בתוך שכונות ערביות, יישום פעיל של מדיניות הריסת הבתים ותמיכה בהתנחלויות יהודיות בריכוזי אוכלוסייה ערבית הם חלק מן האמצעים שנקט השלטון הישראלי (קמחי, 2008ב'; מרגלית, 2005; ינאי, 2007; עמירב, 2007; Cheshin, Melmed & Hutman, 1999). פעולות אלה יצרו פגיעה מתמדת באיכות החיים של התושבים הפלסטינים, והובילו להתחזקות מגמת ההדרה ולדחיקתם לשולי החיים העירוניים. עשרים השנים שחלפו מאז האינתיפאדה הראשונה שינו את דפוסי החשיבה והפעולה הפוליטיים של הפלסטינים בירושלים, ובמידה רבה הרחיקו אותם פיזית ומנטלית מן הפלסטינים בגדה המערבית. כישלון האינתיפאדה השנייה (אינתיפאדת אל אקצה), הייאוש מתהליך השלום, חולשתה של הרשות הפלסטינית ובנייתה של גדר הביטחון הביאו לפסיביות פוליטית בקרב חלק ניכר מן הפלסטינים בירושלים. רבים מהם

ויתרו על החלום שעירים תהפוך באמצעות המאבק לבירה פלסטינית. חלקם פנו לדת האסלאמית כדי להתמודד עם תחושת חוסר המוצא, אולם הרוב הדומם בחר בפסיביות פוליטית. וכך כתב הלל כהן (2007):

40 שנה לאחר כיבוש העיר, החברה הפלסטינית בעיר מפוצלת, מותשת ומתרחקת מפוליטיקה. המוסדות הפלסטיניים נחלשו והמפלגות התפוררו ברובן. זוהי חברה ללא הנהגה וללא קו פעולה. רבים מיואשים מהרשות הפלסטינית, אך אינם יכולים ואינם מעוניינים לחבור לישראל ההורגת בבני עמם ללא הרף זה שנים ארוכות.

(כהן, 2007, עמ' 112)

התלות של הישראלים בפלסטינים ירדה עם השנים. הדבר בא לידי ביטוי בכך שהישראלים במערב ירושלים למדו לחיות במהלך 20 השנים האחרונות ללא תלות בכוח העבודה של התושבים הפלסטינים, זאת בשל כניסתם של עובדים זרים מהעולם המתפתח אל ענפי העבודה שמילאו פלסטינים תושבי הגדה ותושבי מזרח ירושלים עד לאינתיפאדה הראשונה (פורטוגלי, 1996). כמו כן, העובדה שהפלסטינים אינם שותפים מבחירה בתהליך הפוליטי, ונמנעים משותפויות עם מוסדות ישראליים, מצמצמת באופן ניכר את נוכחותם בשיח הציבורי העירוני. פרט למפגשים אקראיים במרחבים ציבוריים או בשכונות תפר, עבור מרבית התושבים היהודים התושבים הפלסטינים הם כמעט לא רלבנטיים בחיי היומיום שלהם. הם נוכחים-נפקדים בירושלים היהודית.

לסיכום ניתן לומר כי הא-סימטריות ביחסי הכוח בין הישראלים לפלסטינים גברה בשנים האחרונות. השליטה הישראלית בפלסטינים הירושלמים גברה, בעוד התלות הישראלית בתושבים הפלסטינים ככוח עבודה ירדה. נתונים אלו באים לידי ביטוי גם בפער הגבוה ברמת החיים של הקהילות. צפיפות הדיור באוכלוסייה הערבית היא הגבוהה ביותר בקרב האוכלוסיות בירושלים, ועומדת על 11 מ"ר לנפש (מכון ירושלים, 2007). 10% בלבד מהתקציב העירוני מושקע בשכונות הערביות בירושלים, שאוכלוסייתן עומדת על כשליש מאוכלוסיית העיר (עיר עמים, 2007). ניתן אם כן, לאפיין את יחסי הכוחות בכך שכל עוד ירושלים הערבית נמצאת תחת שלטון ישראלי, התושבים הפלסטינים זקוקים לתשתיות השלטוניות, הפיזיות והכלכליות שלו. לעומת זאת, לישראלים כמעט אין צורך בתושבים הפלסטינים, ויתר על כן, הם נתפסים כנטל "דמוגרפי" על עיר הבירה הישראלית.

מדיניות התכנון העירוני

אחד הגורמים המשפיעים ביותר על אופן פיתוחה של ירושלים המאוחדת ועל המציאות שנוצרה בה מבחינה חברתית, פוליטית וכלכלית הוא **מעורבותה הדומיננטית של ממשלת ישראל במדיניות הפיתוח העירוני**. מעורבות זו התרחשה במקרים רבים תוך התעלמות

ממדיניות השלטון המקומי או בניגוד לה,³ והיא שמה דגש על שמירה על רוב יהודי והמשך הריבונות הישראלית במזרח ירושלים.

המדיניות הרשמית של ממשלת ישראל כפי שבאה לידי ביטוי בתכנית אב ירושלים 1968 ודו"ח הוועדה הממשלתית שדנה בגידול האוכלוסייה בעיר והגישה את מסקנותיה ב-1973, הייתה **שמירה על המאזן הדמוגרפי** שהתקיים בירושלים עם איחודה בשנת 1967 של 75% אוכלוסייה יהודית מול 25% אוכלוסייה ערבית (חושן, 2008). בד בבד הופנו מאמצי הפיתוח בתחום הבנייה למגורים ומוקדי התעסוקה באופן כמעט בלעדי למגזר היהודי, תוך הזנחה מוחלטת של השכונות הערביות, ובכללה הימנעות מפיתוח תשתיות פיזיות, פיתוח מוסדות ציבוריים ומוסדות חינוך ובנייה ציבורית למגורים.

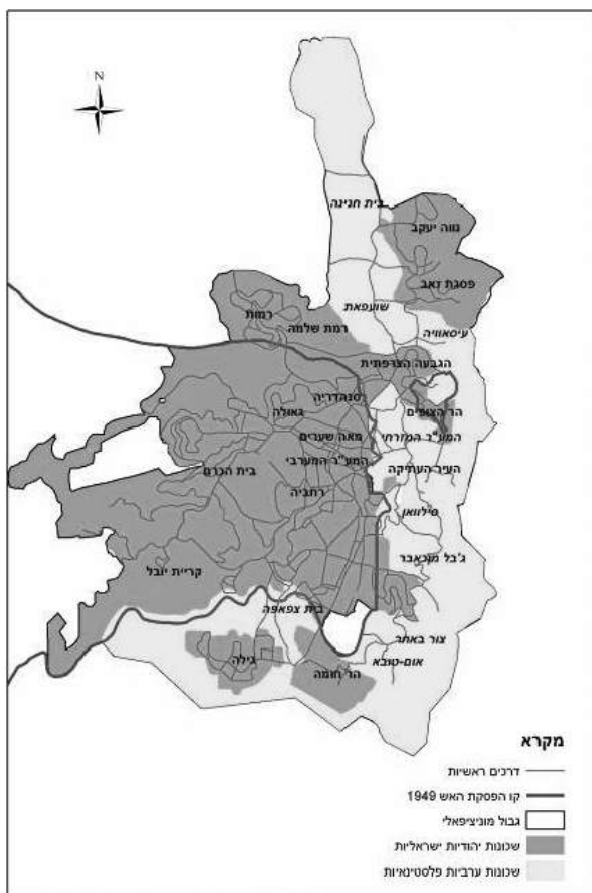
עד שנת 1980 הוקמו 9 שכונות יהודיות חדשות במזרח ירושלים ובהן 27,000 יחידות דיור (ביניהם גילה, רמות, רמות אשכול, הגבעה הצרפתית, נווה יעקב ותלפיות מזרח) ומשנות ה-80 ואילך נוספו גם 12,000 יחידות בשלוש שכונות נוספות (פסגת זאב, רמות שלמה ושכונת הר חומה). במקביל למאמץ האדיר שהושם בפיתוח הטבעות ההיקפיות סביב ירושלים נעשו גם פעולות פיתוח ישראליות בתוך שטחי העיר המזרחית: הרובע היהודי שוקם, אוכלוסייתו הערבית פונתה והוא אוכלס מחדש בתושבים יהודים. כמו כן הוקמו מוסדות שלטון ישראלים כקריית ממשלה והמטה הארצי של המשטרה בשכונת שיח ג'ראח, והורחבו שטחי האוניברסיטה העברית ובית חולים הדסה בהר הצופים. ריכוז הפיתוח העירוני עבור יהודים במזרח ירושלים הביא לכך שנכון להיום מתגוררים בחלק זה של העיר 190 אלף יהודים, שמהווים 45% מכלל האוכלוסייה במזרח ירושלים. במקביל הושמו מאמצי פיתוח גם במערב העיר, שם הוקמו שכונות נוספות: הר נוף, גבעת משואה, רמת בית הכרם ועוד (קמחי, 2008).

לעומת זאת, מאז 1967 ועד היום לא נבנו כלל שכונות חדשות עבור המגזר הערבי. הבנייה במגזר זה נעשתה על פי רוב ביוזמת התושבים המקומיים, על ידי קבלנים פרטיים. היעדר בנייה יזומה הביא לבנייה עצמאית ללא תכנון עירוני מסודר, ללא הקפדה על תשתיות ציבוריות ופיזיות מתאימות, ובצפיפות נמוכה. תופעה זו התחרשה בעידודם של מנהיגים פלסטינים ומנהיגי ערב כחלק ממדיניות ה"צומוד" הערבית – המאמץ לתפוס שטח בבירה ולהיצמד אליו. מדיניות זו הביאה להרחבה ניכרת של השכונות הערביות במזרח העיר ושל הכפרים בתוך שטחה המוניציפלי של ירושלים ובסמוך לה (שם).

³ מחקרים מספר מצביעים על ניסיונות של טדי קולק להוביל מדיניות אינטגרטיבית ושוויונית, אך משרד השיכון וועדות התכנון המחוזיות מנעו זאת ממנו. לקריאה נוספת: קולק, 1979; Cheshin, Hutman & Melmed, 1999; עמירב, 2005.

כתוצאה ממדיניות התכנון הפרטיזנית של עיריית ירושלים ומשרד השיכון, נוצרה בירושלים מציאות מרחבית סגמנטית ומקוטבת. ההפרדה המובהקת בין מזרח למערב, שאפיינה את העיר מיד לאחר 1967, השתנתה באופן מהותי. אמנם, במערב ירושלים נותר והתחזק רצף בניה ישראלי-יהודי. אך לעומת זאת השטחים המסופחים של מזרח ירושלים הפכו לשתי וערב של שכונות וכפרים ערביים המרובדים בשכונות ישראליות חדשות. יחד עם זאת, כמעט ולא קיימים אזורי מחייה מעורבים ולרוב המכריע של אזורי המגורים יש זהות אתנית-לאומית מובהקת. (פרט לתופעת ההתנחלות במזרח ירושלים והתיישבות לאחרונה של פלסטינים בגבעה הצרפתית ובפסגת זאב, אליהן אתייחס בהמשך) את תפרוסת ההיבדלות המרחבית בין ישראלים לפלסטינים בירושלים ניתן לראות באיור 1.

איור 1

בספטמבר 2004 הוצגה לציבור תכנית מתאר ירושלים 2000. תכנית זו אמנם לא אושרה עד לזמן כתיבת עבודה זו, אולם היא משמשת עדות למדיניות התכנון של עיריית ירושלים בעשור האחרון. עיקרון מרכזי בתכנית המתאר החדשה הוא שמירה על רוב דמוגרפי יהודי, ביחס של 70% מול 30%, נוכח מגמת הגידול הדמוגרפי של האוכלוסייה הערבית (שינוי של 5% לעומת תכניות המתאר של ראשית שנות ה-70). השגת המטרה אמורה להתבצע באמצעות צמצום ההגירה היהודית מירושלים ויצירת גורמי משיכה לתושבים יהודים חדשים (עיריית ירושלים, 2004, סעיף 7.1). כמו כן תכנית המתאר תומכת ומקדמת את ההיבדלות המרחבית של המגורים בירושלים:

בתחומה של העיר ירושלים התרחש, וממשיך להתרחש, תהליך של היבדלות מרחבית בין קבוצות האוכלוסייה השונות המתגוררות בה. בעיר רב-תרבותית כירושלים, יש להיבדלות המרחבית של קבוצות האוכלוסייה בעיר יתרון של ממש. כל קבוצה זוכה למרחב תרבותי משלה בו היא יכולה לקיים את אורח חייה. ההיבדלות מצמצמת את מוקדי החיכוך הפוטנציאליים בין ובתוך האוכלוסיות השונות. יש, על כן, מקום לנהל מדיניות תכנונית של עידוד המשך ההיבדלות המרחבית, עם מידה ניכרת של סובלנות והתחשבות...

(שם, סעיף 7.2.2)

מדיניות זו באה לידי ביטוי בחלוקה לאזורי תכנון, על פי האוכלוסייה. לדוגמה: אזור תכנון מזרח כולל את כל אזורי המגורים והתעסוקה של ערביי ירושלים, וגבולו המערבי חופף את קו התפר. למעשה אין אזורי תכנון הכוללים ריכוזי אוכלוסייה ערבים ויהודים באותה יחידה (שם, אזורי תכנון). מדיניות ההפרדה מתבטאת גם בהימנעות מהחדרת מוסדות ציבור ותרבות של קבוצת תרבות או לאום אחת לתוך מתחמי המגורים של קבוצה אחרת, כדי למנוע יצירת מתחים ומאבקי תרבות (שם, סעיף 7.2.2).

על פניו נראה כי הגישה בנושא היחסים הבין-מגזריים מבטאת אסטרטגיה שוויונית, המתייחסת בנפרד אל צורכי כל קבוצה, וזאת כדי להימנע מחיכוכים. למעשה, עקרון השמירה על רוב דמוגרפי יהודי מעיד על העדפה ברורה לאוכלוסייה היהודית, ממנה עולה אי-שוויון מובהק בהשקעה בבנייה ובתשתיות. בכך הופכת מדיניות זו למדיניות פרטיזנית, משום שהפרדה במצב של אי-שוויון התחלתי מגבירה עוד יותר את אי-השוויון. דוגמה מובהקת לכך היא הפיתרון שניתן בתכנית למגע בין האוכלוסיות:

יצירת אפשרויות מפגש בין הקבוצות השונות במרחב הציבורי העירוני, במוסדות ושטחים כלל-עירוניים ובמרכזי המסחר הראשיים של העיר. למרכזי המסחר הגדולים של העיר, הן במרכז העיר והן באזורים אחרים (מנחת, תלפיות) תפקיד חשוב כזירת מפגש בין הקבוצות השונות. תכנון מיקומם של מוסדות הציבור (מרכזי החיים) נותנת מענה ראוי להמשך מגמה זו של סיפוק הצרכים של האוכלוסיות השונות...

(שם)

התכנית רואה במרכזים המסחריים במלחה ובתלפיות מקום מפגש בין האוכלוסיות, בעוד שהמציאות היא שהציבור הערבי נאלץ להגיע אל מרכזי מסחר במערב העיר מאחר שלא ניתן לו מענה הולם במסחר ובשירותים במזרח העיר. אילוף זה משתלב עם מדיניות ההפרדה. נתונים אלה מעידים על מדיניות תכנון דומיננטית בירושלים המעודדת באופן ברור היבדלות בין האוכלוסיות. מדיניות של היבדלות המיושמת בד בבד עם אפליה מתמשכת, שיטתית וגורפת בהקצאת משאבים עירוניים בין הישראלים לפלסטינים גורמת לכך שבאופן מרחבי נוצרת תלות של הפלסטינים במרחבים של מערב העיר, בעוד שלישואלים אין צורך פיזי או כלכלי לעשות שימוש בשטחי מזרח העיר.

עוצמת הסכסוך

האינתיפאדה השנייה, שהוצתה בספטמבר 2000, הביאה לגל אלימות נוסף על רקע לאומי ופעולות הטרור בעיר הגיעו לשיאים חדשים. בשנת 2001 התרחשו למעלה מ-40 אירועי טרור, שכללו ירי על בתי מגורים בשכונות קצה, פיגועי התאבדות ופיצוץ מטעני חבלה. משנת 2002 ועד שנת 2005 הפכו אירועי הטרור ופיגועי ההתאבדות לשגרה בירושלים, והתרחשו בפריסה גאוגרפית נרחבת שכללה שכונות יהודיות במערב ובמזרח העיר, באזורי תפר ובאגן העיר העתיקה (פארן ואחרים, 2005). הטרור פגע באופן קשה ביותר בכלכלת העיר המערבית, ובעיקר במחירי הדירה. כתוצאה מכך בתקופה זו ישראלים הדירו את רגליהם מהשכונות הערביות בירושלים, ונמנעו אף מלהגיע לשוקי העיר העתיקה (Garb & Savitch, 2005; Hazam, S. & D. Felsenstein, 2007).

לאחר הפוגה בת שלוש שנים בטרור בירושלים, התחדש בשנת 2008 גל טרור נוסף, קטן בממדיו ושונה באופיו. כחמישה פיגועי דריסה בוצעו על ידי תושבי מזרח ירושלים בשנת 2008 ובראשית 2009. פיגועים אלה התאפיינו ביוזמות אינדיבידואליות, וככל הנראה ללא מעורבות של ארגון טרור מתאם. למרות היקף הפגיעה המצומצם, פיגועים אלה הבליטו את הפער העמוק שנפער בין ישראלים ופלסטינים בעיר, שהוביל למעורבות ישירה, עצמאית ובלעדית של התושבים הערבים בטרור במערב ירושלים. באותה תקופה עלה באופן ניכר גם מספר התקיפות האלימות של ישראלים כלפי פלסטינים במערב ירושלים. עשרות תקיפות מסוג זה דווחו בשנת 2008. התקיפות על רקע לאומני מובהק היו במקרים רבים ספונטניות, כאשר ישראלים הבחינו בנוכחותם של פלסטינים באזור מגוריהם. המקרה המפורסם ביותר אירע ביום השואה, בשכונת פסגת זאב, עת עשרות בני נוער ישראלים עשו לינץ' בשני צעירים פלסטינים שנקלעו לאזור ודקרו אותם (אלי, 2008).

על אף האירועים אשר תוארו לעיל, ניתן להבחין כי בתום האינתיפאדה השנייה חלה ירידה בעצימות הסכסוך במרחב העירוני. מקרי אלימות על רקע לאומי עדיין מתרחשים, אך הם ספורדיים ובתדירות נמוכה. העיר שרויה במעין סטטוס-קוו של "הפסקת אש" עד לדליקה הבאה. העובדה שבמהלך חמש השנים האחרונות נשמרה רמה סבירה של שקט במזרח

ירושלים אפשרה חידוש מסוים של ממדי האינטראקציה שהופסקו במהלך האינתיפאדה השנייה. במחקר זה יוצגו ממצאים המעידים על נוכחות מחודשת של פלסטינים באזורי מסחר בירושלים, ושל מבקרים ישראלים בשוקיה הערביים של העיר העתיקה.

תפרוסת השילוב המרחבי בין ישראלים לפלסטינים בירושלים

הביטוי הגאוגרפי המוחשי ביותר של דפוסי האינטראקציה שהתחדשה הוא דפוס של **אינטגרציה א-סימטרית**. מרבית האינטראקציה בין יהודים וערבים בירושלים מתרחשת במערב ירושלים או באזורי התפר, ומיעוטה במזרח ירושלים. באופן זה יחסי הכוח הא-סימטריים באים לידי ביטוי בדפוס הפעילות במרחב. בהמשך יפורטו מספר מוקדי אינטראקציה מרכזיים במרחב העירוני בירושלים.

בשל הטרור הפלסטיני הטרומתי שהכה בישראלים בשתי האינתיפאדות, והמהווה עדיין גורם מכונן ומכריע בדפוסי הפעילות במרחב, ממעטים התושבים הישראלים להגיע לשכונות הערביות של מזרח ירושלים. על אף ההפוגה, כניסה אל שכונות ערביות נחשבת עדיין לסיכון מיותר עבור הישראלים, חרף הפיתוי של מחירים נמוכים יחסית של סחורות ושירותים במזרח ירושלים. עיקר המשאבים העירוניים מופנים לשכונות ולאזורים הישראליים, והתשתיות העירוניות האיכותיות ביותר, כגון קניונים, פארקים ואזורי בילוי, מצויות באזורים הישראלים של העיר. במצב כזה אין לתושב הישראלי צורך מהותי להגיע לשכונות הערביות או למרכזי מסחר ערביים.

אולם הימנעות זו של התושבים הישראלים ממעבר אל מזרח ירושלים אינה גורפת. ישראלים רבים מגיעים אל אגן העיר העתיקה. באזור זה, המאופיין בדומיננטיות דמוגרפית ערבית, יש מוקדי משיכה תיירותיים, דתיים ואידאולוגיים עבור האוכלוסייה הישראלית. אתרים כגון הרובע היהודי, הכותל המערבי, עיר דוד (סילוואן) והר הזיתים, כנסיית הקבר והשוק הערבי בעיר העתיקה, מהווים מוקדי משיכה דתיים ותיירותיים עבורה. כניסה אל מוקדים אלה המצויים בלב ריכוזי אוכלוסייה ערביים, יוצרת אינטראקציה על בסיס יומי בין תושבים פלסטינים לתושבים ומבקרים ישראלים.

עוד תהליך אינטגרטיבי אשר סותר את מגמות ההיבדלות הישראלית הוא ההתנחלות. כ-2,000 מתנחלים יהודים מתגוררים בשכונות ערביות במזרח ירושלים. מרביתם מתגוררים ברובע המוסלמי ובעיר דוד, ומיעוטם פזורים במספר התנחלויות מבודדות בלב ריכוזי אוכלוסייה פלסטינית (ינאי, 2007; עופרן, 2009). מפעל ההתנחלות מתקיים מתוך השאיפה לייחד מרחבים ערביים בירושלים ולמנוע אפשרות של חלוקתה העתידית של העיר. כתוצאה מכך נוצר מפגש יומי בינם לבין התושבים הפלסטינים בשכונות מזרח ירושלים הערבית. אופיו של מפגש זה הוא על פי רוב לעומתי ולעתים אלים, זאת בשל המאבק הטריטוריאלי המגולם בעצם התיישבותם האידאולוגית של היהודים בלב ריכוזי אוכלוסייה פלסטינית.

לעומת הישראלים, הפלסטינים מגלמים בהתנהגותם המרחבית דפוס פעולה כמעט הפוך. התכנון הפרטיזני, האפליה השיטתית בתשתיות עירוניות והפערים הכלכליים יוצרים צורך ותלות של הפלסטינים במרחבים הישראלים של ירושלים. בשכונות הערביות של מזרח ירושלים קיים אמנם שפע של שטחים פתוחים ציבוריים, וכ-35% מכלל השטחים מוגדרים כך, אולם המטרה בשטחים אלה היא למעשה להגביל את התרחבות הבנייה בשכונות הערביות, ורק אחוז קטן מאוד מאותם שטחים מפותח ושמיש (במקום, 2006). נוסף לכך, בכל הקשור לפעילות חברתית או קהילתית במזרח העיר קיים מחסור חמור בתשתיות (גולדשטיין, 2007). מרבית אפשרויות הבילוי והפנאי האיכותיות מצויות במערב ירושלים. זו אחת הסיבות לכך שפרט למרכזי המסחר ניתן לראות שיעור גבוה מאוד של מבקרים פלסטינים בפארקים עירוניים, בעיקר בגנים הסמוכים לקו התפר – גן הפעמון, גן העצמאות וטיילת ארמון הנציב. המחסור באפשרויות פנאי ונופש מתעצם עקב ניתוקה של מזרח ירושלים מן הגדה המערבית על ידי גדר ההפרדה, ובשל היעדר יכולת כלכלית של רבים מהפלסטינים לצאת לחופשה בחו"ל. נוכחותם של פלסטינים תושבי מזרח העיר באוניברסיטאות ובמוסדות להשכלה גבוהה בירושלים, גם היא תופעה רווחת⁴ וחד כיוונית. לפיכך ניתן לראות אינטראקציה בין סטודנטים ערבים לסטודנטים ולסגל אקדמי ישראלי (בעיקרו) בקמפוסים השונים במערב העיר. לעומת זאת, לא ידוע על סטודנטים ישראליים שלומדים במוסדות להשכלה גבוהה בירושלים הערבית.

ממד אינטגרטיבי נוסף הוא העסקת פלסטינים על ידי יהודים בירושלים. פלסטינים רבים מוצאים מקורות תעסוקה במערב ירושלים ובשכונות היהודיות של מזרח ירושלים, בעיקר בעבודות בדרג נמוך כניקיון, מטבח, מלצרות וכדומה. עבור אוכלוסייה זו מתקיימת "תקרת זכוכית", שאינה מאפשרת להם להתקדם מעבר לדרגים הנמוכים למשרות ניהול, פרט למספר תושבים פלסטינים המועסקים במוסדות השלטון המקומי והארצי ובמוסדות בריאות. עדות להיקף התופעה ניתן לראות במצבת העובדים בעיריית ירושלים. כרבע מהעובדים בשנת 2005 היו ערבים. מעסיק עיקרי אחר הוא מערכת הבריאות הישראלית. ניתן למצוא רופאים ואחיות ערביים רבים בבתי חולים במערב ירושלים (מרגלית, 2005).

עוד אינטראקציה יומית בין ישראלים לפלסטינים היא בין כוחות הביטחון הישראליים לתושבים הערבים. לבד מן הגדר והמחסומים הקבועים סביב העיר, מוצבים תדירות בתוך ירושלים עצמה עשרות מחסומים ניידים בתפר שבין השכונות הערביות למרקמים עירוניים

יהודיים (Yousef, 2008). מחסומים אלה נועדו למנוע טרור על ידי סינון העוברים והשבים ממוצא ערבי בלבד. מכאן, שלפלסטינים תושבי ירושלים, בעלי חזות ערבית, סיכוי סביר

⁴ ההערכה היא שכ-6%-7% מכלל הסטודנטים באוניברסיטה העברית הם ערבים. לא ידוע כמה מהם הנם תושבי מזרח ירושלים (ענברי ולידור, 2007).

להיתקל מדי יום בבדיקה ביטחונית וביחס חשדני ואף פוגעני לעתים מצד כוחות הביטחון הישראליים. כך נוצר מפגש לעומתי מיסודי, המגביר את תחושות הניכור וההדרה של התושבים הפלסטינים.

לאחרונה, החלו גם הפלסטינים להפר את דפוסי ההיבדלות המרחבית במגורים. בעשור האחרון מספר רב של משפחות ערביות ישראליות וממזרח ירושלים עברו להתגורר בגבעה הצרפתית ובפסגת זאב. מספר המשפחות הערביות המתגוררות בשכונות הקצה הישראליות מוערך בכ-400. תופעה זו עוררה את התנגדותם של תושבי השכונות היהודים ואנשי המנהלות הקהילתיות במקום (חסון, 2009; לקס, 2009). כניסתם של תושבים ערבים אל שכונות יהודיות ותופעת ההתנחלות היהודית בשכונות ערביות מייצגים תהליך הסותר את מגמת ההיבדלות המובהקת בדפוסי המגורים. שתי התופעות הן שוליות בעיקרן, אך הן יוצרות חיכוך ומתח משמעותיים המטילים ספק ביכולתם של יהודים וערבים לגור בכפיפה, בשכונה מעורבת, כהסדר בר-קיימא. ואולם יש לשים לב לאידיוסינקרטיות של תהליך זה ביחס למגמות המתרחשות בערים מקוטבות. מקרים אלה מוכיחים כי גם ללא פיתרון-מקרו של הסכסוך הלאומי, עשויה להתרחש אינטגרציה מרחבית בערים מקוטבות.

מסחר מעורב בירושלים

מחקר זה מתמקד באינטראקציה המתרחשת במתחמי מסחר מעורבים. הבחירה במתחמי מסחר נובעת מכך שזהו שימוש קרקע המהווה מרחב עיקרי לאינטראקציה בין אוכלוסיות יריבות בערים מקוטבות. זאת משום שכלכלת העיר היא כוח אינטגרטיבי, וגם בערים המצויות בסכסוך לאומי מתמשך, הצורך "למקסם רווחים" ו"לצמצם עלויות" גובר במקרים רבים על העכבות הלאומיות והביטחוניות. יתר על כן, מסחר מעורב יוצר מרחב שבו שני הצדדים עשויים להפגש מתוך עמדה שווה, כלקוחות הצורכים מוצרים זהים והמונעים מתוך קונטקסט תרבותי דומה כצרכנים. לבסוף, מן הבחינה המתודולוגית, ניתוח של שלושה מתחמים בעלי פונקציה עירונית זהה מאפשר השוואה אפקטיבית יותר, המבליטה ממדים משפיעים אחרים כגון מיקום, מורפולוגיה וכדומה.

דפוס האינטגרציה הא-סימטרית במרחב מתבטא גם בתפרוסת השימוש באזורי מסחר בירושלים. יהודים רוכשים מוצרים וסחורות בירושלים הערבית בעיקר בתחומי העיר העתיקה, ומיעוטם גם במע"ר הערבי המתפרס מצפון לעיר שכם עד לוואדי ג'וז. בעיר העתיקה לקוחות יהודים מזדמנים לשווקים של הרובע הנוצרי והרובע המוסלמי. מדובר בצריכת מוצרים ייחודיים, המהווה על פי רוב חלק אינהרנטי מביקור תיירותי המתרחש בעיר העתיקה, כגון מאכלים ותבלינים מזרחיים ומזכרות לתיירים, אשר נמכרים בחנויות המצויות בסמטאות המובילות למוקדי התיירות המרכזיים. נדיר למצוא יהודים המגיעים במיוחד לעיר העתיקה כדי לרכוש מוצרים בסיסיים כמזון וביגוד, כחלק משגרת חייהם היומית. כמו כן, יהודים מגיעים אל המוסכים והחנויות השונות המצויים במע"ר הערבי מצפון לעיר העתיקה

כדי ליהנות מהיצע זול יותר, אך זהו דפוס צריכה יוצא דופן שרובם המכריע של התושבים היהודים נמנעים ממנו. חלק גדול מן התושבים היהודים נמנעים מלרכוש בחנויות ערביות מסיבות דתיות או אידאולוגיות-לאומניות, ואילו היתר עושים זאת בדפוס של "תיירים בעירם", המאפיין תיירים המגיעים לעיר זרה.⁵

לעומתם, תושבים פלסטינים מגיעים באופן תדיר יותר למתחמי המסחר במערב ירושלים ולשכונות היהודיות של מזרח ירושלים. תושבים פלסטינים מגיעים אל המרכזים המסחריים של הגבעה הצרפתית, ארמון הנציב ושכונות תפר נוספות, כמו גם אל המע"ר היהודי ולקניונים נוספים במערב ירושלים. בימים מסוימים במהלך השבוע ובתקופות החגים המוסלמיים שיעור המבקרים הפלסטינים בקניון מלחה וברובע אלרוב קמילא מגיע עד לכדי 30% מכלל המבקרים באתרים אלה.⁶ השימוש האינטנסיבי במתחמי מסחר ישראליים נובע בעיקרו מרמת השירותים ואיכות המוצרים הנמכרים בהם, אשר עולה לעין ערוך על היצע המסחר הקיים בשכונות הערביות. כמו כן, הביקור באתרים אלה מפצה על היעדר תשתיות תרבות ופנאי במזרח ירושלים. ביקור בקניון מהווה עבור התושבים הפלסטינים חלופה נאותה לבילוי בשעות הפנאי של בני נוער ומשפחות צעירות אשר חיות בתחום הצר והנחשל שבין גדר ההפרדה למערב ירושלים.

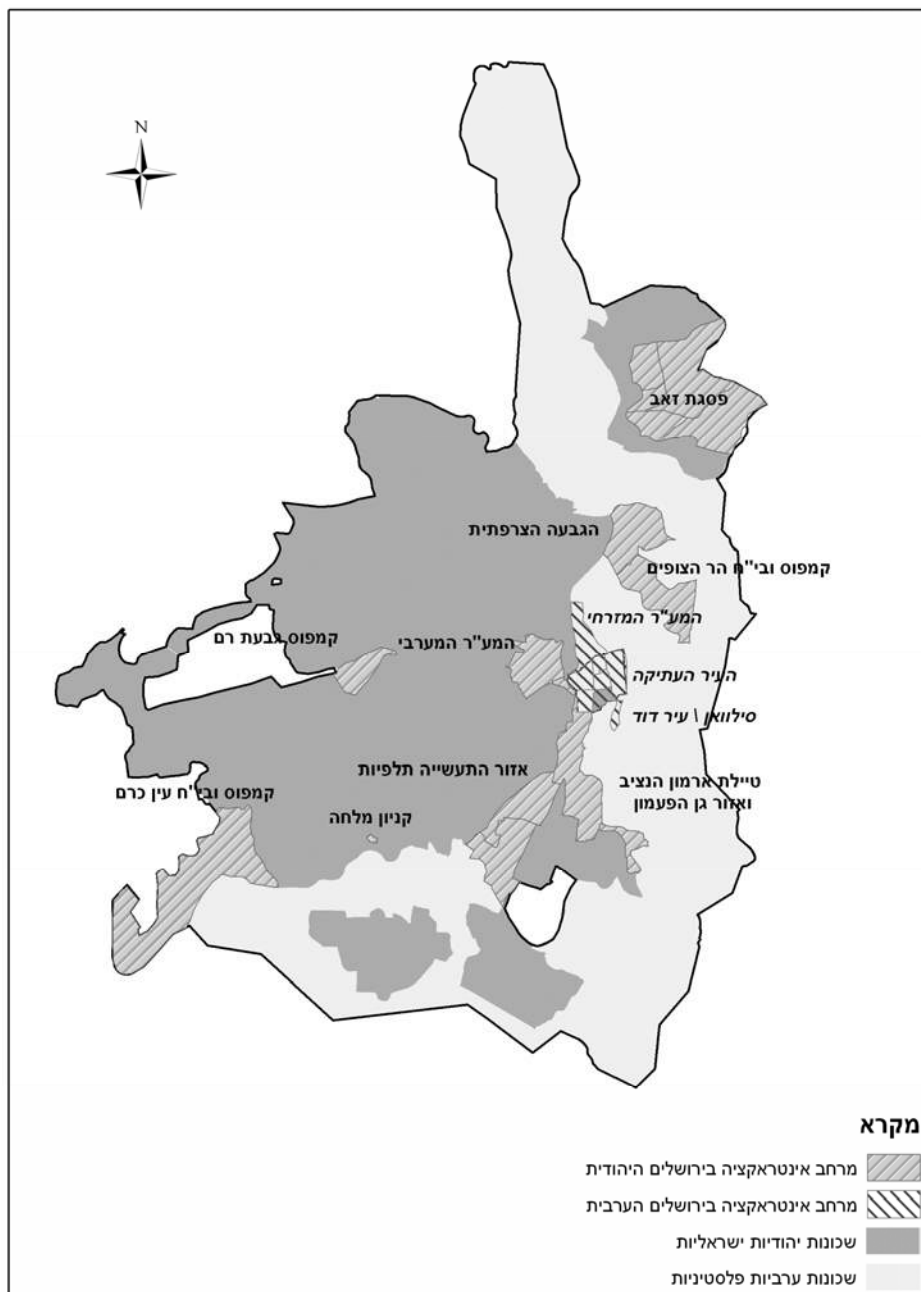
באזור 2, ניתן לראות את תפרוסת מרחבי האינטראקציה בירושלים. המפה אינה מייצגת את כלל האינטראקציות המתרחשות בעיר, אלא באה להדגים באמצעות כמה תופעות ייצוגיות את דפוס הא-סימטריות המרחבית של האינטראקציה בין ישראלים לפלסטינים בירושלים.

⁵ כפי שיפורט בפרק 7.

⁶ ראו פרקים 5 ו-6.

איור 2

תפרוסת מרחבי האינטראקציה בירושלים

3 ממצאי ראיונות השטח

לצורך אפיונם של דפוסי אינטראקציה המתרחשת בין ישראלים לפלסטינים בירושלים, ערכתי 183 ראיונות שטח בשלושה מתחמי חקירה:

המתחם הראשון הוא **קניון ירושלים** (להלן "קניון מלחה") הממוקם בלב השכונות היהודיות במערב ירושלים. הקניון הוא דוגמה למתחם מסחרי ישראלי שאליו מגיעים גם צרכנים פלסטינים רבים ממזרח העיר. לקניון רקע היסטורי לאומי מיוחד, בשל מיקומו על אדמות הכפר הפלסטיני אל-מאליחה, שננטש על ידי תושביו במלחמת 1948. מיקומו בלב ריכוזה של אוכלוסייה יהודית ודפוסי האבטחה ההרמטיים המאפיינים אותו, משמשים תנאים טובים לבדיקת מידת הכניסה של תושבים "זרים" לטריטוריה ביתית בעיר המקוטבת.

המתחם השני הוא **רובע אלרוב מְמִילָא** שנפתח לאחרונה, בשנת 2007, על קו התפר המפריד בין מזרח למערב ירושלים, בין המע"ר היהודי לעיר העתיקה ולשכונות הערביות. מתחם מרתק זה, שהנו חלק מקומפלקס רב-שימושי שנמצא בבעלות ובניהול של יזם פרטי ישראלי, הנו אטרקטיבי מאוד עבור צרכנים ערביים. המקום יוצר מפגש מרתק בין האליטה הסוציו-אקונומית הפלסטינית, צרכנים ישראלים ותיירים וצליינים מרחבי העולם. עם זאת, כפי שיפורט בהמשך, לא מדובר ב"גשר" מסחרי אמיתי אלא במיזם ישראלי-יהודי הממוקם על שני צדי הגבול העירוני.

המתחם השלישי הוא **שווקי העיר העתיקה**. שווקים אלה מהווים את המתחם המסחרי היחיד במזרח ירושלים הערבית, המושך אליו צרכנים ומבקרים ישראלים רבים. בניגוד לקניון ירושלים ולרובע אלרוב מְמִילָא, זהו מתחם מסחרי ערבי המשולב בצורה מלאה בתוך רובעי מגורים ומוקדים דתיים ותיירותיים. עבור צרכנים ישראלים זהו שוק של מוצרים ייחודיים, שההגעה אליו משולבת בחוויית ביקור תיירותי בעיר העתיקה. יחד עם זאת, הרבעים הערביים של העיר העתיקה משמשים כ"אדמת מריבה" בין ישראלים לפלסטינים. משום כך, חלק גדול מהישראלים העוברים בשווקים הללו מאופיינים בגישה לאומנית אידאולוגיות ו/או דתית, שבעטייה הם נמנעים מצריכה בחנויות ערביות. רבים מביניהם מתגוררים בתוך השכונות והרבעים הפלסטיניים מתוך רצון לשנות את הצביון הדמוגרפי של המקום. זו דוגמה ייחודית ומרתקת של חציית גבול של ישראלים אל העיר המזרחית מטעמים אידאולוגיים ותיירותיים.

מניתוח ממצאי ראיונות השטח עולה כי קיימת שונות מובהקת בדפוסי האינטראקציה בין שלושת האתרים. ניתן לזהות את השונות בין האתרים בנתונים שעלו מתוצאות ארבעה מרכיבים השוואתיים אשר נבחנו בראיונות השטח: תחושת הביטחון של המבקרים, עמדה ביחס למסחר מעורב, תחושת מיקום ועמדה ביחס לריבונות הלאומית על ירושלים.

תחושת ביטחון

הסוגיה המרכזית והחשובה ביותר בריאיון היא אומדן תחושת הביטחון של המבקרים באתר המסחרי המעורב. המבקרים נשאלו "מהי מידת הביטחון שאתה חש במקום"? והתבקשו לדרג את תחושתם מ-1, תחושת ביטחון מאד נמוכה, ועד 5, תחושת ביטחון גבוהה. לאחר הדירוג התבקשו המרואיינים להסביר את רמת הביטחון שציינו. בחלק זה התשובה הייתה פתוחה. מן התשובות עלו כמה מסקנות:

המבקרים הצהירו על רמה גבוהה של ביטחון בשלושת מתחמי המחקר. 46% מכלל המרואיינים דיווחו על תחושת הביטחון הגבוהה ביותר (דירוג 5), 39% ציינו תחושת ביטחון בינונית-גבוהה (דירוג 4). רק 15% מהנשאלים ציינו תחושת ביטחון בינונית ומטה. תחושת הביטחון הממוצעת בכל האתרים הייתה 4.2 (n=183).

מן הממצאים עולה כי קיים הבדל מסוים ברמת תחושת הביטחון שעליה הצהירו המבקרים בשלושת האתרים. המבקרים ברובע מְמִילָא ציינו את תחושת הביטחון הגבוהה ביותר – 4.4. בעיר העתיקה ובקניון מלחה תחושת הביטחון הממוצעת הייתה נמוכה יותר – 4.2. מהשוואה בין תחושת הביטחון של הישראלים לזו של הפלסטינים נמצא כי בעוד הישראלים הצהירו על תחושת ביטחון ממוצעת (4.4) זהה בשלושת המתחמים, בקרב המבקרים הפלסטינים נרשם הבדל: במתחם מְמִילָא תחושת הביטחון גבוהה מאוד (4.5), בעיר העתיקה תחושת ביטחון נמוכה יותר (4.1) ותחושת הביטחון הנמוכה ביותר נרשמה בקניון מלחה (4).

לוח 1

האם אתה חש בטוח כאן?⁷

התפלגות ממוצע תחושת הביטחון של ישראלים ופלסטינים (n=183), לפי אתרים

אתר	פלסטינים	ישראלים	כללי
העיר העתיקה	4.1	4.4	4.2
מְמִילָא	4.5	4.4	4.4
מלחה	4	4.4	4.1
כללי	4.2	4.4	4.2

⁷ מטעמי נוחות השאלות מוצגות כאן בלשון זכר.

לכאורה ההבדלים בין האתרים והלאומים הם מינוריים, והתוצאות הן גבוהות כמעט מכל זווית התבוננות. אולם כאשר המרואיינים נשאלו "האם העובדה שיהודים וערבים קונים כאן ביחד פוגעת בתחושת הביטחון שלך?" שקלול התשובות השונות העלה ממצאים אחרים. הנשאלים התבקשו לדרג את תשובתם בין חמש אפשרויות הנעות בין "ממש לא", "בינוני" ו"כן, מאוד". התשובות הומרו לדירוג מספרי מ-1 עד 5 (1 מייצג רמת ביטחון נמוכה; 5 רמת ביטחון גבוהה). בניגוד לתשובות שניתנו ביחס לתחושת הביטחון הכללית, ובהן רובם המוחלט של הנשאלים נתנו דירוג גבוה לתחושת הביטחון שלהם, בשאלה זו מצטיירת תמונה מורכבת יותר. 33% מהישראלים ציינו פגיעה בינונית עד גבוהה בתחושת הביטחון, לעומת 16% מהפלסטינים. נתון זה מעיד על כך שעבור כשליש מהמבקרים הישראלים, אינטראקציה במתחמי מסחר מעורב פוגעת משמעותית בתחושת הביטחון.

בפילוח לפי אתרים ניתן לראות כי עבור הישראלים בעיר העתיקה החשש ממסחר מעורב הוא הגבוה ביותר. עבור הפלסטינים החשש ממסחר מעורב בקניון מלחה הוא הגבוה ביותר (אם כי הרבה פחות מהישראלים). ברובע אלרוב ממילא החשש של שתי הקבוצות מן המסחר המעורב נמוך באופן יחסי (לוח 2).

לוח 2

האם העובדה שיהודים וערבים עושים כאן קניות ביחד פוגעת בתחושת הביטחון שלך?
תחושת הביטחון של ישראלים ופלסטינים (n=183), לפי אתרים

אתר	פלסטינים	ישראלים
העיר העתיקה	4.4	3.3
ממילא	4.4	4.2
מלחה	4	4
כללי	4.3	3.8

עמדה כלפי מסחר מעורב

המרואיינים נשאלו מהי עמדתם כלפי העובדה שגם ישראלים וגם פלסטינים מגיעים כלקוחות למרכז המסחרי שבו הם תושאלו. הנשאלים התבקשו לבחור בין חמש אפשרויות הנעות בין "מאוד נגד", "ניטרלי" ו"מאוד בעד", ולאחר מכן להסביר בצורה מילולית את עמדתם. מהתשובות עולה שהמרואיינים הפלסטינים נוטים באופן מובהק

לתמוך במסחר מעורב, יותר מהמרוויינים הישראלים: 75% לעומת 51% (לוח 3). עוד הבדל ניתן למצוא בעמדות שני הצדדים בכל אחד מהאתרים. מקרב המבקרים הפלסטינים 90% נוטים לתמוך במסחר מעורב בקניון מלחה ו-82% בִּמְמִילָא, אך כאשר מדובר בעיר המזרחית – שוק העיר העתיקה, התמיכה יורדת ל-53% (לוח 4). הישראלים מגלים דפוס דומה אך הפוך: 56% מהמבקרים הישראלים בִּמְמִילָא בעד מסחר מעורב ו-65% מהמבקרים בעיר עתיקה בעד מסחר מעורב; ובעיר המערבית – קניון מלחה, התמיכה יורדת ל-31% (לוח 5). מכאן עולה שככל שהאינטראקציה קרובה למרכז החיים של קבוצת הלאום, התמיכה במסחר המעורב יורדת.

לוח 3

עמדת המרוויינים ביחס למסחר מעורב, לפי לאום (n=183)

עמדה	פלסטינים	ישראלים
נגד	8%	28%
ניטרלי	17%	21%
בעד	75%	51%

לוח 4

עמדת המרוויינים הפלסטינים ביחס למסחר מעורב, לפי אתר (n=92)

עמדה	מלחה	ממילא	העיר העתיקה
נגד	3%	0%	20%
ניטרלי	7%	18%	27%
בעד	90%	82%	53%

לוח 5

עמדת המרוויינים הישראלים ביחס למסחר מעורב, לפי אתר (n=91)

עמדה	מלחה	מְמִילָא	העיר העתיקה
נגד	35%	22%	29%
ניטרלי	35%	22%	6%
בעד	30%	56%	65%

תפיסת המיקום

ירושלים מחולקת בצורה דיכוטומית וברורה למרחבים יהודיים ולמרחבים ערביים, וביניהם מרחבי מעבר/גבול היברידיים. תושב ירושלמי ידע לרוב לזהות אם הוא נמצא בירושלים היהודית, בירושלים הערבית או ביניהן. לתפיסת המיקום של המרואיינים בני הלאום השונים יש חשיבות מרכזית באפיון זהות המקום. בראיונות השטח נשאלו המרואיינים: "האם לתפיסתך, קניון מלחה, מְמִילָא והשוק בעיר העתיקה נמצאים בירושלים היהודית, בירושלים הערבית או בגבול ביניהם?" שקלול התשובות מעלה כי עבור המרואיינים היהודים אתרי המסחר המעורבים נתפסים כחלק מירושלים היהודית או כאזור גבול. רק מיעוט קטן התייחס לאתרי המסחר המעורבים כחלק מירושלים הערבית. כמו כן ניתן לראות קורלציה ברורה בין מיקומו של האתר לתפיסת המיקום. קניון מלחה נתפס על ידי 90% של המבקרים הישראלים כאתר יהודי, וממילא, הממוקמת על קו התפר, מוגדרת על ידי 72% מהישראלים כאתר יהודי, ואילו השוק בעיר העתיקה, המצוי במזרח ירושלים, מוגדר כך רק על ידי 45% מהמבקרים הישראלים (לוח 6).

המרואיינים הפלסטינים תופסים את המרחב באופן שונה. תפיסת המיקום שלהם ביחס לקניון מלחה זהה לזו של היהודים. רובם – 77%, רואים בקניון חלק מירושלים היהודית, היתר התייחסו למקום כאזור גבול. לעומת זאת, בממילא ובעיר העתיקה המרואיינים הערבים מציגים מפה מנטלית כמעט הפוכה לזו היהודית. בממילא 76% זיהו את האתר כאזור גבול, 18% התייחסו למקום כחלק מירושלים הערבית, ורק 6% מהמרואיינים נטו לזהות את המקום כאתר יהודי. בעיר העתיקה, שבה המבקרים היהודים הציגו תפיסה אמביוולנטית ומורכבת ביחס לזהות המרחב, קיימת בקרב 97% מהפלסטינים תמימות דעים לגבי ערבותו (לוח 7).

לוח 6

תפיסת המיקום של המרואיינים הישראלים, לפי אתר (n=92)

	מלחה	מְמִילָא	העיר העתיקה
ירושלים היהודית	90%	72%	45%
אזור גבול	7%	25%	10%
ירושלים הערבית	3%	3%	45%

לוח 7

תפיסת המיקום של המרואיינים הפלסטינים, לפי אתר (n=93)

העיר העתיקה	ממילא	מלחה	
0%	18%	77%	ירושלים היהודית
3%	76%	20%	אזור גבול
97%	6%	3%	ירושלים הערבית

מהתוצאות עולה האופן הקונפליקטואלי שבו נתפסים מרחבים בירושלים. חשוב לציין כי שאלה זו נוגעת בעומק תפיסת המרחב הפוליטית-אידאולוגית של המרואיינים. לדוגמה, יהודי התומך בריבונות ישראלית במזרח ירושלים עשוי להצהיר על העיר העתיקה כחלק מירושלים היהודית, למרות שהמרחב המדובר מצוי במרקם עירוני המאכלס ברובו על ידי תושבים ערבים. כלומר, תחושת המיקום עשויה להעיד גם על תפיסת המרחב הפוליטית שלו.

עמדה ביחס לריבונות הישראלית בירושלים

כלל המרואיינים נשאלו מהי עמדתם כלפי המשפט הבא: "ירושלים צריכה להישאר מאוחדת תחת ריבונות ישראלית". התפלגות העמדות ביחס למשפט זה מראה כי 89% מקרב המבקרים הישראלים תומכים מאוד בריבונות הישראלית, לעומת התפלגות דעות רחבה הרבה יותר בקרב המרואיינים הפלסטינים, אשר שליש מהם הביעו הסכמה, שליש נותרו ניטרליים ושליש התנגדו מאוד (ראה לוח 8). ממצאים אלו מחזקים את טענותיו של הלל כהן (2008) בדבר החלשות הזהות הלאומית הפלסטינית בקרב ערביי ירושלים. מנגד, בולט הקונצנזוס הרחב לו זוכה הריבונות הישראלית במזרח ירושלים, בקרב יהודים-ישראלים.

לוח 8

עמדה כלפי ריבונות ישראלית בירושלים, לפי לאום (n=183)

ישראלים	פלסטינים	עמדה
8%	32%	נגד
2%	34%	ניטרלי
90%	34%	בעד

הממצאים מצביעים על כך שלאתרי האינטראקציה יש תפקיד משמעותי בעיצוב אופי האינטראקציה המתקיימת בין קבוצות לאומיות בעיר המקוטבת. מארבע הסוגיות שנבחנו לעיל – תחושת ביטחון, עמדה ביחס למסחר מעורב, תפיסת המיקום ועמדה ביחס לריבונות הישראלית בירושלים – עולות המסקנות הבאות:

1. מיקום האינטראקציה הנו גורם המשפיע באופן מהותי על רמת הביטחון של המבקרים ועל יחסם למסחר המעורב. כל קבוצה מעדיפה שהמסחר המעורב יתרחש בשולי מרחביה הביתיים או במרחבים הזרים לה. מסחר מעורב המתרחש במרחב ביתי מובהק מעורר אנטגוניזם בקרב האוכלוסייה המקומית, ופוגע בתחושת הביטחון של האוכלוסייה המבקרת.
2. בקרב ישראלים לזהות הלאומית של המרואיינים יש תפקיד מרכזי יותר מאשר בקרב הפלסטינים. ממצא זה עולה מהיחס לריבונות ישראלית בירושלים. בעוד הישראלים מביעים תמיכה גורפת בריבונות הישראלית, הפלסטינים אמביוולנטיים לגביה, ורק שליש מהם מביעים התנגדות ברורה.
3. עוצמת הזהות הלאומית עולה גם בהצהרות על תחושת הביטחון. רבים מבין המרואיינים הישראלים הצהירו על תחושת ביטחון גבוהה ביותר, ומיד לאחר מכן ציינו שנוכחותם של הפלסטינים פוגעת בתחושת הביטחון שלהם. מכאן שההצהרה על תחושת הביטחון נתפסת כהבעת עמדה לאומית-אידאולוגית. גם ביחס לתפיסת המיקום, הישראלים הראו נכונות נמוכה יותר לזהות מרחבים כמרחבי גבול או כמרחבים ערביים, גם כאשר מדובר בשוק ברובע המוסלמי. לעומתם, מרבית הפלסטינים הביעו הכרה בחזקה היהודית במלחה כאזור יהודי, ובממילא כאזור גבול.

קניון ירושלים פתח את שעריו לקהל הרחב במרץ 1993. כינויו העממי הוא קניון מלחה, על שם השכונה שלצדה הוא נבנה. בשנים הראשונות הקהל הירושלמי לא שינה בנקל את הרגלי הצריכה המסורתיים שלו, והמסחר במקום דשדש (חן, 1993). עם הזמן הרגלי הצריכה בירושלים השתנו והקניון הפך לאתר הקניות המרכזי של הירושלמים. הנגישות הגבוהה, שפע מקומות החנייה והסביבה המבוקרת והממוזגת יצרו תחרות קשה למע"ר הישן במרכז העיר (קמחי, 2008א'). באופן טרגי היו אלה דווקא פיגועי הטרור הרבים שפגעו במרכז העיר החל מאמצע שנות התשעים ובמהלך האינתיפאדה השנייה, אשר חיזקו באופן משמעותי את מעמדו של הקניון, ומיצבו אותו כמרכז המסחרי החזק והיציב ביותר בעיר. במהלך שנים אלו הירושלמים הדירו את רגליהם מן החנויות ובתי העסק ברחובות מרכז העיר, והעדיפו את הקניון שאפשר אבטחה ופיקוח הדוק על אוכלוסיית המבקרים. כתוצאה מכך העסקים במרכז ירושלים, ובעיקר במדרחוב בן יהודה ספגו פגיעה כלכלית קשה (ליפשיץ, 1999; גולן-מאיר ואחרים, 2002). בשנים האחרונות עיריית ירושלים החלה לנקוט צעדים לחיזוק העסקים במע"ר הראשי באמצעות שדרוג התשתיות וייזום אירועי תרבות, שהצליחו לאושש באופן ניכר את המסחר במרכז העיר. כמו כן, מאז הקמתו של הקניון נבנו עוד שלושה קניונים נוספים בעיר (קניון הדר, קניון פסגת זאב ואלרוב-ממילא), אולם מעמדו של קניון מלחה כקניון המרכזי של ירושלים וסביבתה לא התערער. קניון מלחה הצליח לשמור במהלך שני העשורים האחרונים על יציבות ושגשוג כלכלי, ובסוף שנת 2008 עמד במקום השני בדירוג הקניונים המובילים בישראל של העיתון הכלכלי גלובס (חיות, 2008).

אוכלוסיית היעד של הקניון ושאותה הוא משרת היא בני המעמד הבינוני בירושלים, ישראלים ופלסטינים, ופרט לפעילות המסחר מתקיימות במקום פעילויות פנאי לילדים, הופעות אמנים, ירידי אמנים ופסטיבלים שונים הפתוחים לקהל הרחב (עזריאלי, 2009).

הקניון תוכנן ועוצב על ידי אברהם יסקי, אדריכל ותיק שפעל במשך כחצי מאה בישראל והמזוהה עם הזרם המרכזי של האדריכלות בארץ. קניון מלחה עוצב על ידו כגרסה מתונה של "פוסט-מודרניזם מקומי" (קרויאנקר, 2008, עמ' 201). הקניון בנוי כמבנה מוארך בן שלוש קומות שבמרכזו כיפה גדולה, ושתי כיפות קטנות יותר ממוקמות בצדדי. בצד הכיפה הוקם מגדל משרדים רב-קומות. פרט לעיטור הכניסות, הצד החיצוני הנו לקוני ואטום לסביבה, ולמעשה הקניון חסר חזית חיצונית, בדומה למרבית הקניונים בישראל. עיצובו הפנימי של הקניון יוצר השוואה מתבקשת בין חוויית הצריכה לחוויה דתית. תחת הכיפה המרכזית נפרשות שדרות החנויות בתבנית דמוית צלב המאפיינת בזליקה רומית או כנסייה. האור הבוקע מתקרת כיפות הקניון, והמדרגות הנעות העולות כלפי מעלה יוצרים תחושה של מעין אינסוף אפשרויות ובחירות. כניגוד ל"אוירת הקדושה", הפונקציות המסחריות מפורזות

בקניון בניסיון "ליצור מגוון פעילויות והתרחשויות ובכך לחקות את ההמולה של הרחוב העירוני" (יסקי, 1993: עמ' 31). המסר העיקרי העובר מעיצוב זה דומה לזה העובר בכל קניון עירוני או פרברי: שעתוק של כיכר השוק המודרנית מתוך הרקמה העירונית האורגנית, והכנסתה אל תיבת בטון, ברזל וזכוכית. האדריכלות בקניון מלחה מכניסה אותו לעולם מושגים חזותי-גלובלי, ואילו מאפייניו המקומיים הם מזרח-תכנוניים (כיפות הבזיליקה).

נרטיב היסטורי לאומי

עד שנת 1948 האדמות שעליהן הוקם הקניון השתייכו לכפר הערבי אל-מאליחה. תושבי הכפר התגוררו על גבעה קטנה ששכנה לצד הדרך שהובילה מירושלים לעין כרם, והוא היה אחד הכפרים הגדולים והמרכזיים באזור ירושלים. בשנת 1945 אוכלוסייתו מנתה 1,940 איש (קרק ואורן-נורדהיים, 1995). שטחי הכפר השתרעו על פני 6,828 דונם מאזור מנזר המצלבה בצפון ועד נחל רפאים בדרום, בואכה עין כרם במערב. ערביי הכפר עסקו בחקלאות ובגידול צאן, ואחד העיסוקים הייחודיים שלהם היה גידול ורדים עבור מנזר המצלבה לצורך הפקת מי ורדים לצרכים פולחניים (בן אריה, 1979).

איור 3

קניון מלחה - מבט מבפנים⁸

⁸ מתוך האתר של מסע אחר: http://www.masa.co.il/MASA/popup/show_img.php?img_id=786

איור 4

אל-מאליחה כשנה לאחר כיבוש הכפר, יוני 1949⁹

לאחר כיבוש דיר-יאסין באפריל 1948 ברחו מרבית תושבי אל-מאליחה (בעיקר זקנים, נשים וילדים) אל הכפרים הסמוכים. אל מאליחה נכבשה ב-18 ליוני 1948 בכוחות משולבים של האצ"ל וחטיבת עצינוני של ההגנה (מוריס, 2003). מולם נלחמו כוחות מצרים (יחידה של האחים המוסלמים) לצד מספר תושבים מקומיים. הקרב נחשב לאחד משיאי המעורבות של לוחמי האצ"ל במלחמת העצמאות (שבת, 1993).

במהלך מלחמת 1948 ולאחריה נוצרה מצוקת דיור בירושלים המערבית. המדיניות העירונית והממשלתית הפנתה רבים מהתושבים הוותיקים והעולים שהגיעו מארצות הערב אל השכונות והכפרים הערבים הנטושים שנותרו בשטח העיר ובסמוך לה. כבר בתחילת שנת 1949 תושבים ירושלמים ותיקים ועולים חדשים מכורדיסטאן, עיראק ותוניסיה אכלסו את בתי הכפר הנטושים של מלחה (מוריס, 1991). הכפר סופח אל שטחה של העיר בשנת 1950 ושמו עוברת ל**שכונת מנחת** (שמו של יישוב יהודי בשטח שבט יהודה, המוזכר פעמים מספר בתנ"ך). בשנות ה-50 התנאים במנחת היו קשים. השכונה לא חוברה לתשתיות של חשמל

⁹ הדמויות בקדמת התמונה נראות כמתיישבים או פולשים ישראלים. מתוך האתר: Palestine Remembered <http://www.palestineremembered.com/Jerusalem/al-Maliha/Picture25252.html>

ומים, והתושבים נאלצו להשתמש בבארות המקומיות. מסתננים מעבר לגבול חדרו תדיר לשטח הכפר ואף תקפו תושבים מקומיים. עם השנים המצב בשכונה השתפר. השכונה חוברה לתשתיות העירונית, וסביבה החלו לקום מאות שכונות ישראליות חדשות: שכונת גונן (הקטמונים), גבעת מרדכי, עיר גנים וקריית יובל (בן אריה ווגר, 1994). שכונות אלו יצרו רצף יישובי בין קטמון הישנה לאזור בית וגן ועד עין כרם, ובכך חיברו את מנחת אל קצה הרקמה העירונית הדרומית של ירושלים הישראלית.

בתכנית אב 1968, יועד עמק מלחה לשמש כ"מרכז מסחרי משני לשירותם של יושבי הרבעים בדרום מערב העיר" (המשמוני ואחרים, 1968: עמ' 37), אולם תכנית זו לא בשלה לכדי תכנון מפורט עד שני עשורים לאחר מכן. בזמן זה אוכלוסייה מבוססת החלה להגר אל תוך השכונה שנודעה בזכות בתיה הערביים והנוף ההררי המקיף אותה (קרויאנקר, 1985), ומנחת עברה תהליך התברגנות, בדומה לשכונות ערביות "לשעבר" במערב ירושלים, כבקעה ומוסררה (גונן, 1992). במהלך שנות ה-80 המאוחרות ואילך השכונה הורחבה, וסביבה הוקמו מספר מוקדים עירוניים חדשים אשר יצרו את המע"ר הדרומי המשני של ירושלים. סביב מנחת הוקמה שכונת מלחה החדשה, בתי הכפר הישנים הוקפו בטבעות קונצנטריות של כ-1,200 יחידות דיור מודרניות פרטיות ומספר בתי דירות בראש הרכס. במלחה החדשה התיישבה אוכלוסייה יהודית, חילונית ואמידה, והיא ידועה בתור אחת משכונות היוקרה של העיר. ממערב לשכונה, בשטח שבינה לבין קריית יובל, הוקם אצטדיון כדורסל מודרני, וממזרח הוקם אצטדיון הכדורגל ע"ש טדי קולק. אל השטח שמדרום לשכונה, על הרכס הצפוני של נחל רפאים, הועתק משכונת רוממה גן החיות התנ"כי. בין השכונה לאצטדיון טדי נבנה גן טכנולוגי לתעשיות עתירות ידע, וקניון ירושלים, שהפך למוקד הפעילות המסחרית והעסקית המרכזי והמצליח של דרום ירושלים. במהלך 60 השנים שחלפו מאז כיבוש הכפר אל-מאליחה, עברו הכפר וסביבתו הקרובה תהליך מקיף של ישראלית של ירושלים פיזית-אורבנית, תוך הפיכת האזור לאחד מן המוקדים העירוניים המרכזיים של ירושלים המערבית.

תפיסת המיקום

עבור פלסטינים העוסקים בהנצחת זיכרון אירועי הנכבה, הפיתוח הישראלי של האזור, ובכללו הקניון, מהווה את אחת האנדרטאות המנציחות את הגירוש וההברחה של הפלסטינים מן השכונות והכפרים של האזור ב-1948. כך כותב עומאר איליאן, פלסטיני שנהג לרעות את צאנו באזור מלחה בשנות ה-60:

I still can't comprehend that a whole Arab village with all its rich resources is totally inhabited by Israelis. If one were to go close to that village area, one will only think that the houses & their balconies are inhabited by Arabs. It is so sad to see what has happened to all the olive

groves of Al-Malha these days; The olive trees and rich soil were uprooted and taken away. Today one can only see a huge shopping mall & a football stadium in the area where I used to go with our sheep to graze¹⁰...

איור 5

כפר אל-מאליחה על רקע גג הקניון, 2007

ההיסטוריה הקרובה של הכפר הערבי אל מאליחה בולטת ונוכחת במרחב הבנוי של קניון מלחה וסביבתו גם כיום. במבט ממזרח אל עבר הקניון הנושא את שם הכפר הערבי ניתן לראות בבירור את צריח המסגד שעדיין עומד בראש הגבעה, בלב השכונה הישראלית מנחת. שמו העממי של הקניון, צריח המסגד ובתי הכפר העומדים ברקע והקרבה הפיזית אל שטחי הרשות הפלסטינית אינם מאפשרים למבקר הבקי בהיסטוריה המקומית או בהיסטוריה של עמו להתעלם משרידי העבר הערבי-פלסטיני במרחב.

שנות השלטון הישראלי בעמק מלחה וסביבותיו יצרו שינוי טוטלי בזהות המרחבית של המקום. על פניו, קניון מלחה נמצא על קו התפר, בסמיכות לקו הירוק העובר כמאה מטרים מדרום לו. אולם למעשה כיום, הקניון נמצא בליבה של ירושלים המערבית. תפקודו כמע"ר משני וכמוקד מסחרי ותעשייתי מרכזי בעיר מדגיש את ישראליותו ואת מיקומו בלב הרקמה העירונית היהודית של ירושלים. זוהי הטריטוריה הביתית של הציבור היהודי הלא-חרדי

¹⁰ <http://www.palestineremembered.com/Jerusalem/al-Maliha/Story872.html>

אתר של פורום פעיל של צאצאי תושבי הכפר אל-מאליחה, עם אוסף תמונות מעניין מאוד מחיי הכפר עד 1948.

בירושלים. הן בשל מיקומו של הקניון בלב השכונות החילוניות והמסורתיות של ירושלים היהודית הן בשל הפעילות המסחרית המתקיימת בו, המיועדת והמותאמת בעיקר לצרכיו של ציבור זה (אברהמי, 2008). קניון מלחה הוא קניון ישראלי. החנויות בקניון הן בבעלות ישראלית, או שהן שייכות לרשתות בין-לאומיות. אין בו חנויות בבעלות ערבית, וכמעט שאין מוכרים ערבים (עלי, 2009). הדבר בא לידי ביטוי גם בשימוש בעברית ובאנגלית בלבד בשערי הכניסה לקניון, בשלטי החנויות, במודעות למבצעים ובשלטי ההכוונה. כמו כן, אין גישה אל הקניון בתחבורה ציבורית מן השכונות הערביות.

מראיונות השטח עולה כי ההסכמה על זהותו הישראלית של הקניון היא הדדית. קניון מלחה נתפס כחלק מירושלים היהודית על ידי 90% מהמרואיינים הישראלים ועל ידי 77% מהמרואיינים הערבים. נתונים אלו מצביעים על כך שלרובם המכריע של המבקרים הפלסטינים אין טענה לחזקה טריטוריאלית ביחס לקניון. למרות שהכפר אל-מאליחה עודנו נוכח פיזית בסביבת הקניון (ובכינויו העממי), אין זה מפריע למבקרים הפלסטינים להגיע ולהשתתף בפעילות כלכלית-עסקית ישראלית על שטחי הכפר הפלסטיני לשעבר. הדבר מעיד על כך שהשלטון הישראלי הצליח לקבע את זכותו על מערב העיר גם בקרב האוכלוסייה הפלסטינית בירושלים.

פלסטינים בקניון מלחה

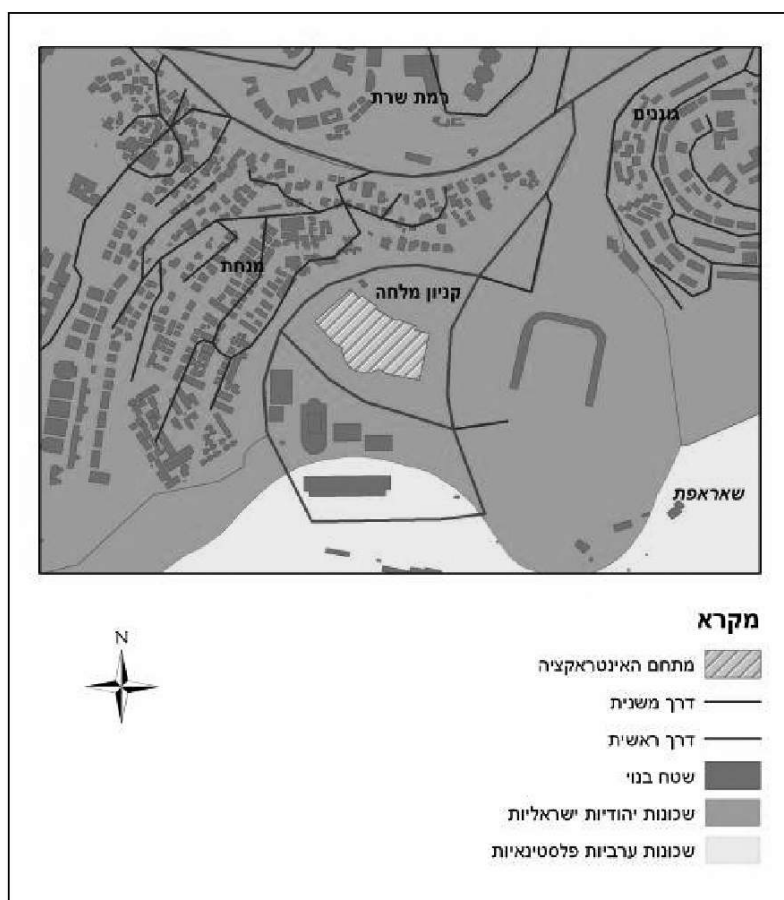
קניון מלחה, כמו קניונים אחרים בארץ, הפך עם תחילת הסכמי אוסלו ליעד צריכה פופולרי בקרב פלסטינים אמידים מהעיר ומהמדינות השכנות. בשנות ה-90 כותרות העיתונים הישראלים הכריזו בגאווה: "לקראת השלום ייתכן שייפתח מסגד לאוכלוסייה הערבית מוסלמית בקניון" (אבירם, 1995), ו"הירדנים כבשו את הקניון" (קרסנסקי ואחרים, 1995). הגעתם של ערבים לקניון היה חלק מניסיון הנורמליזציה בתקופת אוסלו, שנועד לייצג למעשה את ההכרה הערבית בריבונות הישראלית במקום. האינתיפאדה השנייה, התדרדרות היחסים עם ארצות ערב ובנייתה של גדר ההפרדה צמצמו את תופעת התיירות הערבית כמו גם את ביקוריהם של פלסטינים תושבי העיר. אולם בשנים האחרונות התחדש ואף התחזק זרם המבקרים הערביים המקומיים. לדברי גדעון אברהמי, מנהל קניון מלחה, כיום מגיעים לקניון מדי יום בין 1,000 ל-1,200 מבקרים פלסטינים, שהם כ-3%-3.5% מסך המבקרים. בימי ראשון ובחגים עיד אל פיטר ועיד אל אדחה, מספרם היחסי עולה באופן ניכר, ומגיע ליותר מ-25% מכלל המבקרים (אברהמי, 2008).

ניתן לחלק בצורה גסה את ציבור המבקרים הפלסטינים-ירושלמים בקניון מלחה לשתי קבוצות. עם הקבוצה הראשונה נמנים בני המעמד הגבוה – פלסטינים חילונים בעלי אוריינטציה תרבותית-מערבית, הרוכשים באופן קבוע מוצרי צריכה מערביים. עבורם קניון מלחה הוא אחד ממרכזי המסחר המאפשרים להם צריכה איכותית בעלויות סבירות. הם ישוו מחירים בין החנויות בקניון לחנויות במזרח העיר, בבית לחם וברמאללה, ואף בעמאן ובארצות אחרות. אם הקניון יציע "דיל" טוב יותר, הם יעדיפו לקנות בו. זוהי התנהגות

צרכנית רציונלית, המונעת משיקולים כלכליים. עם זאת, לאזורי המסחר במערב ירושלים ולקניונים בפרט יש יתרונות מסחריים מהותיים ביחס לאפשרויות האחרות העומדות לרשותם. מצד אחד אלו הם אותם מאפיינים שהפכו את המסחר בקניונים לפופולריים בעולם כולו: גישה נוחה ברכב פרטי, שפע חניה ללא תשלום, מגוון אפשרויות צריכה תחת קורת גג אחת ותנאים סביבתיים נוחים בכל עונות השנה (מיזוג אוויר בקיץ וחימום בחורף). את מותגי הביגוד, האופנה והריהוט הישראליים והבין-לאומיים שאליהם הם נחשפים בטלוויזיה, באינטרנט וברחוב הם יכולים לקנות רק בקניוני מערב ירושלים, ובניגוד למרבית בתי העסק במזרח ירושלים ובגדה המערבית קיימת שם האפשרות לשימוש בכרטיס אשראי. כמו כן, במקרים רבים, בעיקר בתקופת החגים הישראליים, הקניונים מציעים מבצעים אשר מוזילים את הסחורה באופן ניכר גם ביחס לחנויות בערי הגדה המערבית.

איור 6

קניון מלחה וסביבתו

נוח לי לקנות בקניונים כי יש חניה, יש אפשרות לשלם בכרטיס אשראי, יש מבחר גדול של חנויות. יש משחקים לילדים. אם הולכים לקפה או לא במיוחד אלא על הדרך. פעם או פעמיים בחודש. יש אנשים שאוהבים ללכת למלחה בגלל העווגות.

(ריאיון עם אימאן, 2009)

אנחנו משפחות גדולות ויש הרבה ילדים. בקניונים יותר זול. במיוחד בחגים המוסלמים, אז עולים המחירים בעיר המזרחית וכולם הולכים לקניונים היהודיים. אותם בגדים בחצי מחיר.

(ריאיון עם ארוען, 2009)

ניתן לומר כי הגעתם של צרכנים פלסטינים מבני המעמד גבוה לאתרי האינטראקציה אינה מונעת באופן ניכר מיחסי התלות של הפלסטינים בתשתיות של מערב ירושלים. מעמדם החברתי הגבוה ויכולתם הכלכלית מאפשרים להם לנקוט עמדה בררנית ביחס לחציית הגבול, ובחירתם להגיע למקום מתקיימת בקונטקסט של מגוון אפשרויות כלכליות ומסחריות. באופן זה אין הם שונים באופן מובהק מצרכנים ישראליים טיפוסיים. הקבוצה השנייה של הצרכנים הפלסטינים משתייכת למעמד סוציו-אקונומי נמוך יותר. הם אינם יכולים לאפשר לעצמם להתנייד באופן תדיר לערי הגדה, ודאי שלא לארצות אחרות. עבורם הקניון מהווה אפשרות כמעט יחידה לבילוי ולפנאי, ללא תשלום, יחד עם החברים או המשפחה (ריאיון עם רמי נאסררלה, 2009).

תרבות הפנאי בקניונים היא תופעה רווחת גם בקרב כלל הציבור הישראלי. מחקר שנערך על ידי משרד התמ"ת בשנת 2008 מציין כי הבילוי בקניונים רווח בעיקר בקרב אוכלוסיות חלשות: בעלי השכלת יסוד מקרב האוכלוסייה הכללית, עולים מחבר העמים ומאתיופיה וערבים-ישראלים. עבורם הקניון הישראלי הוא מקום להעברת הזמן הפנוי במקביל לקניות, משום שיש בו ריכוז של מוצרי צריכה ושירותים שאינם נגישים עבורם במקומות אחרים (גלבוע, 2008). גם עבור פלסטינים תושבי מזרח ירושלים, המחסור באפשרויות לבילוי ופנאי מעצים את האטרקטיביות של הקניון עבורם. בילוי בקניונים במערב ירושלים הופך אפוא למקום מפלט נוסף מפני הדוחק והצמצום המאפיינים את חיי היום-יום במזרח ירושלים (ריאיון עם אעמס, 2009).

בהתאם לכך ניכרת נוכחות בולטת מאוד של מבקרים פלסטינים בפעילויות התרבותיות המתקיימות בקניון ללא תשלום, כגון הופעות והפעלות לילדים, מופעי מוזיקה וכדומה. בעוד המבקרים הישראלים המגיעים לקניון למטרות בילוי הם בעיקר נוער ופנסיונרים, מרבית הפלסטינים המגיעים לבילוי הם משפחות עם ילדים (אברהמי, 2008). מכאן שניתן לראות בנוכחות הבולטת של פלסטינים בקניונים של מערב העיר את השפעת האי-שוויון הסוציו-אקונומי המרחבי בין מזרח ומערב ירושלים ואת יחסי התלות-שליטה בין הלאומים בעיר.

גבולות

לגבולות המתחם בקניון מלחה יש תפקיד מרכזי בעיצוב דפוסי האינטראקציה. במחקר אתיחס לשני מרכיבים המסמנים את זהותו הלאומית של המתחם, כבר בכניסה אליו. המרכיב הראשון הוא שמות שיערי הקניון, הכתובים בערבית ובאנגלית, והשאובים מתוך לקסיקון של שמות עבריים של פרחים שונים: נרקיס, רותם, כלנית וכדומה. שמות אלה נפוצים גם כשמות פרטיים ישראלים. זהו "גבול רך" המעצב באמצעים סמליים-חזותיים את זהותו הישראלית של המקום. המרכיב השני והדומיננטי יותר בעיצוב גבולות האתר הוא מעגל האבטחה ההרמטי המפקח על היוצאים והנכנסים אליו. זהו "הגבול הקשה" של קניון מלחה, מנגנון המנכיח את זרותם ושונותם של המבקרים הפלסטינים, ומזכיר להם תדיר את זהותם הלאומית.

קניון מלחה ניצב כבועה מנותקת מן המרחב הפיזי המיידי, העטופה בחומה המסננת את הנכנסים. את הקניון מאבטחים כ-200 מאבטחים מחברת שמירה פרטית. הם בודקים בצורה אישית כל אחד ואחת מן הנכנסים, ומפטרלים ברחבי הקניון בנקודות אסטרטגיות. פקידת מבצעים מחדר המצב המרכזי שולטת על המרחבים הפנימיים והחיצוניים של הקניון באמצעות עשרות מצלמות, ומתזמנת את המאבטחים השונים בהתאם לצרכים המשתנים. "אצלי כולם אותו דבר. בעיני כולם חשודים" (עלי, 2009) אומר סגן הקב"ט של הקניון. עם זאת, חוויית הבידוק הביטחוני בכניסה לקניון, כמו גם במוסדות ציבוריים, בבנקים ובאתרי מסחר אחרים בירושלים, היא עוד גורם להדרה ולסימון ההבדל בין ישראלים ופלסטינים בעיר. ישנם פלסטינים שיוותרו על ביקור בקניון מלחה רק בגלל הבדיקה הביטחונית בכניסה. עבורם היא משפילה, מרתיעה ומבליטה את שונותם בפומבי.

אני לקניון מלחה הלכתי פעמיים בחיים שלי, וזה היה לצורכי עבודה ולא לקניות. אני לא אוהב את בדיקות הביטחון שם. יש לפעמים מאבטחים לא טובים שמתנהגים בצורה גסה, בלי סליחה ובבקשה. פעם אחת הבן שלי נסע למלחה וזה נורא הפחיד אותי. דאגתי שיקרה משהו, שהוא יסתבך עם המאבטחים בגלל מילה לא נכונה והם יכניסו אותו למאסר.

(ריאיון עם אבו-חלאף, 2009)

בילאל אבו-חלאף אינו היחיד שמרגיש כך. מספר רב של פלסטינים ירושלמים שרואיינו במחקר ציינו את הבידוק הביטחוני כחווייה מרתיעה המשפיעה באופן ישיר על תדירות הביקור שלהם ועל דפוסי הפעילות שלהם במערב ירושלים. רבים מהמרואיינים הפלסטינים ציינו את הבידוק הביטחוני בקניון מלחה כמרכיב הפוגע בתחושת הביטחון ובחוויית הביקור שלהם: "בכניסה חוקרים אותי הרבה יותר מד", אומרת סטודנטית מבית צפאפה (שאלון מס' 152).¹¹ פועל בניין מסילוואן אמר: "הייתי מעדיף יותר מאבטחים בפנים מאשר שיחקרו אותי

¹¹ מספר זה בא לציין את המספר הסידורי של השאלון, מתוך 211 השאלונים של ראיונות השטח.

כל כך בכניסה" (שאלון מס' 119). ציטוטים אלו מפי מבקרים שבחרו להגיע לקניון למרות ה"טקס" המשפיל של הכניסה לאתר, מעידים על סוג מסוים של "נשיכת שפתיים" מצדם במהלך הבידוק ועד הכניסה לקניון עצמו. עלי איוב, מנהל המינהל הקהילתי בבית צפאפה, מייצג במידה מסוימת את הערבי הירושלמי המושרש בתרבות הישראלית. הוא נולד בגליל ובעל תעודה זהות ישראלית, דובר עברית שוטפת ועובד במשרה המייצגת את השלטון המקומי הישראלי כלפי התושבים הפלסטינים. הוא מגדיר את עצמו כ"אזרח נאמן" ושותף לעשייה הישראלית. דווקא בשל כך, היחס המפלה שהוא חש מצד המאבטחים בקניונים פוגע בו במיוחד:

כשיש נגיד פיגוע, לנשים יש נטייה להחרים את הקניון. מתוך חשש שכשאני אגיע יעשו חיפוש כמו בשדה התעופה. אני פעם אחת לקחתי את אשתי לקניון. אשתי הייתה בהריון עם שלוש בנות. איך שהשומר התחיל לבקש כל מיני בקשות מוזרות אמרתי לו: 'סליחה. תפסיק. תחזיר לי את תעודת הזהות. אני חוזר הביתה. אני לא רוצה גם לבזבז כאן את הכסף שלי וגם שאתה תשפיל אותי' ... כאשר אתה עובר את המחסום הזה בתוך הקניון, חוץ מזה שיש אנשים שמסתכלים עליך, במיוחד אם אתה הולך עם אישה שהיא מסורתית ועם לבוש מסורתי, הם מסתכלים עליך – 'וואללה, צריך להיזהר!' אבל שמה (בקניון) זה שטח יותר סטרילי גם לישראלים אין את המתח הזה. מכיוון שהישראלים יודעים שגם הערבי הזה עבר את הבידוק לפני שהוא נכנס, וזה מוריד את המתח לדעתי. זה לא כמו במרכז העיר. אני מרגיש את זה כשאני בק'נג ג'ורג' כשישראלים רואים פלסטינים הם קצת מתרחקים.

(ריאיון עם איוב, 2009)

עמדתו של עלי איוב מדגישה את היחס המורכב והדיאלקטי של המבקרים הערביים למעגלי האבטחה של הקניון. מצד אחד זהו גורם משפיל ומרתיע, מנגד זוהי מעין "תעודת הכשר" עבורם בעיני המבקרים הישראלים. הניתוח הרציונלי של עלי מסתיר מציאות מאוד סבוכה של ניסיון להתנהל כאדם "נורמלי" בסיטואציה בלתי נורמלית. אם לכאורה פעילות הצריכה המשותפת עשויה לשפר עבורו את תחושת הנוחות והשייכות, מערכת הבידוק הביטחוני מזכירה לו שוב ושוב את השונות ואת קטלוגו כעוין את ישראל. למרות זאת, כדי להמשיך ולקיים את שגרת יומו המתוכננת, עלי נאחז גם בהפרה בוטה זו של כבודו האישי והמשפחתי כסוג של "תו תקן" שלפחות יאפשר לו להתהלך בטרטוריה הזרה ללא הפרעה נוספת.

"פלישות" בקניון מלחה

למרות מעגל האבטחה ההרמטי, נוכחותם של פלסטינים בקניון עדיין לא נתפסת כטבעית על ידי מבקרים ישראלים. עבור כשליש מן המבקרים הישראלים שרואינו במחקר, עצם נוכחותם של הפלסטינים בקניון נתפסה כמאיימת, פולשנית וזרה. כאשר נשאלו מבקרים ישראלים בקניון מלחה על עמדתם כלפי העובדה שפלסטינים וישראלים עושים קניות ביחד

בקניון, רק 31% מהם הביעו תמיכה, 34% היו ניטרליים ואילו 34% התנגדו. לעומתם, 90% מהמבקרים הפלסטינים תמכו, 7% היו ניטרליים ורק 3% התנגדו (n=59).

פערים אלו ביחס למסחר המעורב, נשמרו בשלושת המתחמים שבהם נערכו ראיונות השטח. נתונים אלו תואמים דפוסים מוכרים של יחסי רוב-מיעוט בערים מעורבות אחרות בישראל ובעולם, לפיהם קבוצת המיעוט שואפת לאינטראקציה ואינטגרציה בעוד קבוצת הרוב מתנגדת או אדישה לכך (רומן, 1984; Falah, 1996). הרצון באינטגרציה של המיעוט נובע מאי-השוויון הקיים בחלוקת המשאבים, בייחוד במסגרות עירוניות המקפידות על סגרגציה מרחבית. לפיכך, קבוצת המיעוט מסוגלת להגיע לשוויון הזדמנויות רק בתנאים של אינטגרציה. לאור זאת, תמיכתם הגורפת של המבקרים הפלסטינים במסחר מעורב אינה מפתיעה. התמיכה הנמוכה במסחר המעורב מצד הנשאלים הישראלים בולטת ביחס לאתרים אחרים. בקניון מלחה אחוז המבקרים הישראלים שהתנגדו לנוכחותם של המבקרים הערביים היה הגבוה ביותר. רק 31% מהישראלים שרואיינו בקניון תמכו במסחר מעורב, לעומת 57% בממילא ו-65% בעיר העתיקה. מלבד זאת, כ-25% מהמרואיינים הישראלים ציינו שהגעתם של מבקרים ערבים לקניון פוגעת בתחושת הביטחון שלהם. כלומר, 1 מכל 3 ישראלים בקניון הביעו התנגדות לנוכחותם של מבקרים ערבים במקום, ו-1 מכל 4 ישראלים טענו שנוכחותם פוגעת בביטחון האישי שלהם.

החשש הביטחוני אינו הגורם היחיד להתנגדות לאינטראקציה. חלק מהמבקרים הישראלים הסבירו את עמדתם בטענות שניתן לכנותן "עין תחת עין". לתפיסתם, העובדה שישראלים אינם יכולים או מפחדים להגיע לחלק הערבי של ירושלים בשל הסכנה הפיזית, מצדיקה את מניעת הגעתם של הפלסטינים לקניון מלחה. "הייתי מעדיפה שיישאו ברמאללה. אנחנו לא יכולים ללכת לשם, אז למה שהם יבואו לפה?" אומרת פנסיונרית יהודיה מתלפיות מזרח (שאלון מס' 110). "לפעמים אני רואה הרבה פלסטינים וזה קשה לי. אם הייתי הולכת אליהם היו שוחטים אותי. לא אני לא יכולה ללכת". מוסיפה חברתה, פנסיונרית מגבעת זאב (שאלון מס' 107). מרואיינים אחרים הרגישו שנוכחותם של הפלסטינים היא גורם הפוגע בחוויית הביקור שלהם: "התדרדר פה... יש כאן מלא פלסטינים..." (שאלון מס' 115) או "אנחנו לא מתערבבים טוב. אין מה לעשות" (שאלון מס' 114). מבקרים ישראלים שהביעו עמדה חיובית ביחס למסחר המעורב, הצדיקו זאת לא ברצונם בדו-קיום אלא בשל תחושת מחויבות הנובעת "מכורח הדמוקרטיה". לדוגמה, מרצה באוניברסיטה משכונת קטמון הישנה: "כל עוד כולם שומרים על החוק, זה בסדר. כולם צריכים לעשות קניות..." (שאלון מס' 158) או מרצה אחר מהאוניברסיטה, משכונת בקעה: "הפלסטינים שמגיעים הנה לא מפריעים. הם בני אדם כמונו. הערסים מפריעים יותר" (שאלון מס' 99). מהנדס מקרית שמואל: "אין אפליות בין ישראלים לפלסטינים בפעולות אזרחיות" (שאלון מס' 105). תגובות אלו מעידות על הסכמה ללא התלהבות יתרה לאינטראקציה המתרחשת בקניון. רק מרואיינת אחת, מיילדת מרמת

שרת, התייחסה למסחר המעורב בצורה פוזיטיבית: "זה מצוין. אין להם קניון והם נהנים פה" (שאלון מס' 145).

דפוס ההתנגדות למסחר מעורב של המרואיינים הישראלים במלחה מעיד על תחושת פלישה ורתיעה מפני נוכחותם של פלסטינים בקניון הביתי שלהם. למרות שפלסטינים מגיעים לקניון מאז הקמתו, גם לאחר כ-18 שנים של פעילות, נתפסת נוכחותם כמאיימת ובלתי רצויה על ידי מרבית המבקרים הישראלים. ביקוריהם התכופים של הפלסטינים נתפסים כפוטנציאל לקולוניזציה. הישראלים אינם רוצים טריטוריה בעלת זהות היברידית בקניון מלחה, ועמדותיהם ביחס למסחר המעורב מעידות על כך. הסיבות לכך קשורות גם בחד פיזי מפיגוע טרור, אך גם ברצון לשמור על הומוגניות לאומית או אתנית בטרטוריה הביתית שלהם.

פלסטינים במערב העיר: הזהות התרבותית מול הזהות הלאומית

התמיכה הגבוהה (90%) של המרואיינים הפלסטינים במסחר המעורב הוסברה על ידם כפוטנציאל לדו-קיום. "זה ממש טוב, זה מקרב את העתיד", אמר פועל מבית חנינא (שאלון מס' 138); עקרת בית מבית צפאפה: "זה יפה לראות את כולם חיים ביחד" (שאלון מס' 136); "אם אנחנו שכנים אז למה לא ביחד", אומרת סטודנטית מבית צפאפה (שאלון מס' 154). אמירות אלו מעידות על רצון לקבלה ולשותפות בפעילות המתרחשת במערב העיר כמו גם עמידה איתנה על זכותם לתנועה חופשית ולהגעה לקניון. ניתן להסביר זאת בכך שאם תהיה סגרגציה מוחלטת במסחר או בפעילויות עירוניות אחרות, הם מי שישלמו מחיר כבד. מצב כזה יותיר אותם עם האפשרויות המוגבלות והנחותות שמציעה העיר המזרחית תחת ריבונות ישראלית. עם זאת, הקריאה הגורפת לשותפות מצד פלסטינים החיים תחת כיבוש ישראלי מעידה גם על התרופפות מסוימת בזהותם הלאומית ובהתנגדות לריבונות הישראלית שאפינה את הדור הראשון שחי תחת הכיבוש. על הקשר שבין זהות לאומית פלסטינית לדפוסי צריכה במערב ירושלים, ניתן ללמוד מדבריו של עאמר חידמי, מנכ"ל מכון מחקר פלסטיני המתגורר בשיח' ג'ראח:

בשבילי זה (קניון מלחה) לא גבול פיזי, זה מאוד קרוב אליי, 15 דקות, זה מצחיק. אני מעדיף לא להגיע לשם. יש לי בעיה מנטלית להגיע לקניון מלחה. קודם כל אני כלכלן ואני מבין את החשיבות של מוצרים מקומיים וכלכלה מקומית. אם כולם יתחילו לצרוך מוצרי חוץ, זה יגרם למזרח ירושלים להיות תלויה בשווקים זרים. אני מעדיף להגיע לרח' סלאח א-דין ולתרום לכלכלה המקומית הערבית מאשר לתרום לכלכלה הישראלית.

(ריאיון עם חידמי, 2009)

בדומה לו, עלא עאמס מוואדי ג'וז נמנעת מלהגיע לקניון מלחה מטעמים לאומיים:

אני אחרי המלחמה בעזה לא מוכנה ללכת לאף בית קפה יהודי. לא מוכנה לתת כסף לישראלים. למשל מחר יש לי אורחים ואני קונה את הכיבוד אצל פלסטינים. יש הרבה חברים ערבים שלא הולכים לקנות אצל הישראלים מסיבות פוליטיות.

(ריאיון עם **עאמס**, 2009)

עאמר ועלא מייצגים פלסטינים ירושלמים בעלי זהות לאומית מגובשת אשר מעצבת את דפוסי הפעילות המרחבית שלהם בעיר. הם מציבים את לאומיותם הפלסטינית מעל צורכיהם האינדיבידואליים החומריים. לעומתם, פלסטינים שבוחרים להגיע לקניונים במערב העיר, נוטים לוותר במישור הזהות הלאומית לנוכח התלות התרבותית בתשתיות של מערב העיר. עדות לכך עולה מדבריו של עאמר חידמי על אחיו:

אחי הולך כמעט כל שבוע לקניון. הוא חש נוח יותר (ממני) כי הוא מכיר את השפה. הוא מרגיש יותר חופשי לעשות זאת. אלה אנשים שנולדו בסיטואציה הזו, של הריבונות הישראלית. הם לא מכירים תחושה לאומית, כי הם לא חיו בסיטואציה לאומית. זה אולי זייף את הרעיונות שלהם על לאומיות. הם לא רואים סתירה בין השאיפות הלאומיות שלהם לבין ההליכה לקניון. יש להם צרכים ויש את הקניון והם הולכים לשם.

(ריאיון עם **חידמי**, 2009)

במקרים רבים ביקור של ערבי ירושלמי במערב ירושלים הוא חוויה הטעונה בתחושת זרות והדרה. כך, מוחמד ג'אבר, בנקאי פלסטיני המתגורר בירושלים ועובד ברמאללה, מספר מדוע הוא נמנע ככל האפשר מלהגיע למערב ירושלים:

אתה מרגיש זר, לא מרגיש בבית. האנשים סביבך גורמים לך לחוש זר. אפילו במקומות שאליהם מגיעים ערבים. כולם מסתכלים עליך במבט לא נעים, נועצים עיניים. כאילו זה לא טבעי שם. זו חוויה לא נעימה. באותה מידה זו נסיעה באגד. לדעתי זה נובע מגזענות. אולי גם אנשים לא מעוניינים שערבים יגיעו לצד היהודי. המצב הפוליטי, התרבות שגדלתם בה, גורמים לכם לחשוב שערבים הם סכנה. כל פעם שתראה ערבי, הדבר הראשון שיעלה לך בראש זו הסכנה.

(ריאיון עם **ג'אבר**, 2009)

קריאת המציאות של מוחמד מעידה על תסכול גדול של אדם שחש זרות ועוינות בחלקים נרחבים בעירו שלו. התסכול נובע לא רק מתחושת האפליה והגזענות אלא גם נוכח רצונו לחוש אחרת, לחוש שייך לעיר. ג'אבר ממשיך ומתאר את ההבדל בינו לבין חבריו, הפועלים אחרת:

אני לא גדלתי ועבדתי בעבודות ערביות טיפוסיות כמו מלצרות וכו'. אני הלכתי לאוניברסיטה בביר זית, וקיבלתי עבודה משרדית ברמאללה, והיה לי מעט מגע עם ירושלים המערבית. אנשים שגרים בבית צפאפה לדוגמה, הם עובדים בירושלים המערבית, הקניון קרוב אליהם

הביתה, הם מכירים את השפה. יש לי חברים שרק קונים בגדים בקניון ובמערב ירושלים. בגלל שהם רק בוגרי תיכון, הם עובדים בחנויות דלק או אפילו ביד ושם, הם יותר משולבים בתרבות הישראלית. הם מכירים את המקומות יותר טוב, ויודעים עברית. הם מבלים הרבה זמן בעיר המערבית.

(שם)

טארק, בנו בן ה-20 של סוחר ברובע המוסלמי, הוא דוגמה טובה לצעיר ערבי דובר עברית (ברמה בינונית) המבלה חלק גדול מזמנו הפנוי במערב ירושלים. בצעירותו, הוא מספר, הוא נהג להסתובב עם חבריו במרכז ירושלים המערבית, והם יצרו קשרי חברות עם צעירים יהודים בני גילם, "ממעלה אדומים מפסגת זאב. הכרנו אותם בעיר היינו מסתובבים ביחד. גם עם בנות ישראליות" (שם). כאשר נשאל אם לא מפריע לו היחס של יהודים או של כוחות האבטחה במערב העיר הוא השיב:

אני מגיע הרבה למלחה, למרכז העיר לכל מקום שאני רוצה. לא מפריעה לי הבדיקה הביטחונית. בירושלים המערבית הכל פתוח עד מאוחר, אני הולך עם חברים לעשות חיים. אני מרגיש בבית בכל מקום. הארץ היא של כל האנשים שחיים בה. לממלא אני הולך פחות – לא מעניין שם. מה שמפריע לי בירושלים המערבית זה שיש המון גזענים, בכל מקום. בירושלים יש יותר גזענים מכל מקום אחר בארץ. אבל אני לא מפחד. אם אתה גבר איפה שאתה הולך תהיה גבר!

(שם)

שאלנו את אביו של טארק, זיאד, אם הלאומיות הפלסטינית לא משפיעה על הפעילות של בנו בירושלים המערבית. זיאד השיב שזהו לא שיקול עבור טארק וחבריו: "הדור הצעיר של היום לא אכפת לו מפוליטיקה, ולא מהריבונות הישראלית. זה בגלל האכזבה מהגנבים ברשות. אבל הם במצב קשה. 80% מהצעירים לא עובדים." (שם).

עדויות אלו מצביעות על הדיאלוג המתמיד בין הזהות הלאומית-פלסטינית לזהות התרבותית האינדיבידואלית, אשר נוצר אצל תושבי העיר הערבים במהלך שהותם במערב ירושלים.

קניון מלחה: מסחר מעורב בעל כורחו

קניון מלחה הוא מתחם מסחרי מעורב "בעל כורחו". הוא הוקם כדי לתת מענה מסחרי עבור השכונות היהודיות של דרום-מערב ירושלים. זהותו הישראלית אינה נתונה במחלוקת, על אף שהוא נבנה על אדמות הכפר אל-מאליחה, ממנו הוא ירש את שמו העממי ושתחת שרידי בתיו ומסגדו הוא משתרע. מיקומו הנוכחי בלב השכונות היהודיות והלא-חרדיות של ירושלים, אופי החנויות והמסחר שבו והסדרי האבטחה מהווים מנגנונים המגדירים את זהותו הטריטוריאלית הישראלית של הקניון. לקניון אמנם יש גם מאפייני

זהות טרנס-לאומיים, כדוגמת עיצובו האדריכלי האוניברסלי-מזרח תיכוני ומגוון המותגים והמוצרים הגלובליים הנמכרים בו. אולם ברור שהצריכה מתבצעת "אצל הישראלים", בחנויות ישראליות, עם מוכרים ישראלים וכן הלאה.

קניון מלחה מראה כיצד אינטראקציה המתרחשת בטריטוריה הומוגנית-ביתית מייצרת מתחים וקונפליקטים, ולא מרחב משותף אמיתי. דפוסי האינטראקציה בו מתוחים ומתנהלים על חבל דק וטעונים בפחדים ובדילמות לאומיות. הפער בתפיסות והקונפליקט הגלום מתחת לפני השטח אינם באים לידי ביטוי בהתפרצויות אלימות, ודפוסי ההזרה וההדרה ביחס למבקרים הפלסטינים אינם מונעים ממרביתם להמשיך ולפקוד אותו תכופות. אולם זהו הסדר זמני המתאפשר הודות למעגלי האבטחה ההרמטיים ומיעוט אפשרויות הבחירה של המבקרים הפלסטינים. מלבד זאת, ההסכמה הקיימת בין ישראלים לפלסטינים ביחס לזהות הישראלית של המקום מאפשרת תנאים מינימליים למפגש. מכיוון שהפלסטינים לא מסוגלים ולא מפגינים רצון ליצור שינוי דמוגרפי-זהותי באתר, לא מתנהל במקום עימות טריטוריאלי.

ביוני 2007, לאחר ציפייה של כ-37 שנים, נפתח לציבור, בלב קו התפר בין מזרח למערב ירושלים, רובע אלרוב שדרות ממילא. המתחם המסחרי שווק כמרכז העירוני החדש של ירושלים, יצירה חדשה, אשר פרט ליתרונות המיקום תקנה לו יוקרה ותמנף את העסקים שישכנו בתוכו. הפרויקט הוצג כשלב חדש בהתפתחות העסקית, הכלכלית והתיירותית של ירושלים: "עליית מדרגה ברמת הרשתות המסחריות וברמה החזותית" (ברגר, 2008). עיקר העסקים ברובע הם בתחום הביגוד, אולם ישנן גם מספר מסעדות, חנות ספרים, תכשיטים, סופר-פארם והנעלה. ברובע יש הקפדה לבדל את המתחם כמרכז קניות יוקרתי, ובניגוד למרכז העיר ולקניון מלחה אין בו רשתות מזון או דוכני פיצוחים וממתקים. קהל היעד של הרובע הוא תיירים ובני המעמד הבינוני-גבוה בירושלים "שנאלצים לנסוע לתל-אביב על מנת לרכוש מותגי יוקרה" (בר-צבי, 2008).

הציר המרכזי ברובע אלרוב הנו השדרה המסחרית הבנויה לאורך רחוב ממילא (המחודש) מצומת הרחובות דוד המלך ואגרין ועד לשער יפו. השדרה היא מדרחוב באורך 600 מ' אשר משני צדדיו מבנים בגובה של 3 עד 7 קומות. הקומות הראשונות אשר חזיתן פונה לרח' ממילא משמשות למסחר (ביגוד והסעדה בעיקר). בקומות העליונות ממוקמות כ-50 דירות יוקרה הפזורות לאורך השדרה. לבד מן החנויות שלאורך השדרה, נבנה במרכז קניון סגור בן 5 קומות שכניסותיו פונות גם אל רח' יפו במפלס העליון של השדרה. שטחי המשרדים מרוכזים בשני מגדלים מצפון לכניסה למתחם ברח' שלמה המלך ומול שער יפו. מלון חדש בשם מלון ממילא The Mamilla Hotel המכיל 250 חדרים נבנה סמוך לכניסה מרח' שלמה המלך. לבד מן המלון נבנים בכניסה המערבית ובכניסה המזרחית שני מגדלי משרדים. מרכיב מרכזי בכוח המשיכה של המתחם הוא החניון התת-קרקעי. לאחר השקת השדרה המסחרית פתחה חברת אלרוב את החניון של המתחם המסחרי, ללא תשלום (לשלוש שעות) ובו 1,500 מקומות חניה. כך נוצר מאגר חדש של מקומות חנייה ללא תשלום במרכז ירושלים, עובדה שהשפיעה באופן משמעותי על מספר המבקרים באתר והעוברים דרכו (שם). האתר עצמו, על מגוון שימושיו, הנו חלק מקומפלקס ממילא הרחב. בדרום הקומפלקס הוקמו בראשית שנות ה-90 מלון יוקרתי "מצודת דוד" (בעבר הילטון) ושכונת מגורי יוקרה "כפר דוד". בין המלון והשכונה לשדרה עובר רח' העמק, שעיקרו כביש גישה לשער יפו. ממזרח לשדרה הוקם עוד חניון תת-קרקעי (לבד מחניון המתחם עצמו) עבור אוטובוסים ורכבים פרטיים.

שנת הפעילות הראשונה של רובע אלרוב ממילא הסתיימה בהצלחה כלכלית מבחינת הפעילות המסחרית ברובע. לפי נתוני חברת אלרוב מדי יום מגיעים כ-10,000 מבקרים לרובע, ובין 50 ל-70 אוטובוסים של תיירים עושים שימוש בחניון (שם). אחת העדויות לכך היא שבשליש הראשון של שנת 2008, נגבים בממילא דמי שכירות וניהול גבוהים ביחס למוצא

בירושלים. ממוצע דמי השכירות נע בין 180 ל-360 ₪ למ"ר (אלרוב שדרות-ממילא, שם), ורשתות האופנה הגדולות במתחם משלמות קרוב ל-300 ₪ למ"ר (שכטר, 2008). נתון זה מעיד על כך שהרשתות אכן צפו פדיון גבוה. הנהלת אלרוב ממילא מדווחת שבעקבות מסע הפרסום שהושק ביוני 2008 עלה באופן משמעותי מספר המבקרים באתר, ובתי הקפה במתחם רושמים מחזור מכירות גבוה במיוחד (בר-צבי, 2008). אחד הסימנים הנוספים להצלחת המתחם היא פתיחתו של הסניף הראשון בישראל של רשת הבגדים "גאפ" באתר. כמו כן סניפי רשתות הקפה הפועלים במתחם הם מהסניפים הרווחיים בארץ (הלוי, 2009). אולם לא כל העסקים ברובע זכו להצלחה דומה. המשבר הכלכלי העולמי הצליח לעצור כמעט כליל את מכירת דירות היוקרה שנבנו מעל השדרה. במהלך שנת 2008 נמכרו רק 2 דירות באתר, ובאפריל 2009, נותרו במתחם 30 דירות ריקות מתוך 50 הדירות המוצעות (צפרי, 2009).

מתחם ממילא בכללותו תוכנן ועוצב על ידי האדריכל משה ספדיה, אדריכל ישראלי בעל-שם בין-לאומי. כלל המתחמים בממילא מעוצבים בקו אדריכלי משותף וניתן למצוא הקשרים ברורים בין מלון מצודת דוד, כפר דוד ורובע אלרוב ממילא. העיצוב האדריכלי של רובע אלרוב מאופיין בסגנון ניאואוריינטלי (קרויאנקר, 2008) המשלב בבנייה המודרנית ציטוטים בולטים של מוטיבים מקומיים: שימוש בקשתות, בכיפות, וכמובן באבן ירושלמית, בצורה המאזכרת את עיצוב הרובע היהודי המשוקם, ובכך למעשה מנסה ליצור תחושה של "הרובע החמישי" של העיר העתיקה. השפה העיצובית רוויה באלמנטים ירושלמיים-ישראליים רומנטיים המזכירים למבקר עשרות מבנים פרטיים ואתרים דומים בירושלים המערבית וברובע היהודי. פרויקט השימור העיקרי בשדרות ממילא הוא "בית שטרן" – האכסניה המקורית של משפחת שטרן שבה התאכסן הרצל בביקורו בירושלים בשנת 1898. הבחירה להרוס כמעט כליל את השכונה הערבית המקורית, ולשמר אתר בעל חשיבות לנרטיב הציוני, מעידה על האופן שבו פיתוחו המחודש של האתר משמש כחלק ממנגנוני הישראליות של המרחב.

הניסיון המלאכותי של ספדיה ליצור רחוב עירוני מסחרי כמקשה אחת צלח באופן חלקי. מצד אחד, אתר הבנייה שעמד כ"פיל לבן" במשך עשרות שנים במרכז ירושלים הפך לשדרה רוחשת פעילות אנושית ומבקרים רבים במהלך רוב שעות היום. כך למעשה נתפר באיחור של 40 שנה עוד חלק בלב העיר החצויה. אולם, הבחירה הסלקטיבית בחנויות יוקרה ובמותגים מוכרים, בשילוב מספר קטן של סניפים של רשתות ארציות, מסעדות ובתי קפה, אינם מאפשרים יצירת חיי מסחר ורחוב אורגניים. במקום אין קבוצנים או נגני רחוב ואין ספסלי רחוב, ונראה כי האווירה המוגנת והנינוחה באה על חשבון הגיוון ופוטנציאל 'ההפתעה' הגלום ברחובות עירוניים אחרים. תחושת המקום הדומיננטית ברובע ממילא היא של יוקרה, שפע ותחזוקה גבוהה.

איור 7

אלרוב רובע ממילא, 2009¹²

גאוגרפיה היסטורית של רובע אלרוב ממילא

מתחם מְמִילָא המחודש נבנה על הריסות שכונת מְמִילָא הערבית, שבתיה הראשונים נבנו בסוף המאה ה-19, בין הדרך המובילה משער יפו לבריכת מְמִילָא לרח' יפו. בתי השכונה, שאוכלסה בתושבים נוצרים ומוסלמים, נבנו בעקבות מספר מוסדות ציבור שקמו לאורך הדרך בסוף המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20: מנזר סנט וינסנט דה-פול, בית חולים למצורעים, הקונסוליה האמריקאית ומלון הפאר "הוטל פאסט". למיקומה של השכונה היו יתרונות כלכליים ברורים. מְמִילָא ישבה בטבורה של ירושלים המתפתחת, וכללה את הרחובות הראשיים בין בריכת מְמִילָא לשער יפו: הנסיכה מרי, רחוב יוליאן וחלקו המזרחי של רחוב יפו. האתר שכן בין הכניסה המרכזית לעיר העתיקה לבין השכונות החדשות ומרכזי הדת והשלטון שנבנו בעיר החדשה. הראשונים שגילו את הפוטנציאל העסקי של רח' מְמִילָא היו מנהלי המנזר. צמוד למבני המנזר הוקמה שורת חנויות ארוכה לצורכי השכרה, שרווחיהן הופנו למפעלי הצדקה של המנזר. החנויות היוו את הגרעין העסקי שעיצב את אופיו המסחרי העתידי של הרחוב (בן אריה, 1979). בשנת 1920 הקים הסוחר היהודי אליהו שמעא מרכז

¹² צולם על ידי המחבר (מ.ש.).

מסחרי יוקרתי במרכז הרחוב. המרכז שירת לקוחות יהודים וערבים כאחד, ולתקופה קצרה מְמִילא הפך למרכז מסחרי המקשר בין העיר העתיקה לעיר החדשה. מעמדו הכלכלי של האזור התחזק דווקא לאחר פרעות תרפ"ט, שגרמו למרבית הסוחרים הישראלים של הרובע היהודי להעתיק את עסקיהם מן העיר העתיקה למרכז המסחרי החדש.

דו-הקיום השברירי שהתקיים בְּמִילא הסתיים סופית בדצמבר 1947. ב-2 לדצמבר, שלושה ימים לאחר הכרזת העצמאות, הסתערו מפגינים ערבים על האזור המסחרי של מְמִילא, רצחו כמה סוחרים יהודיים ובזזו כחמישים חנויות בבעלות יהודית במקום (כהן, 1967; Krystall, 1999). הפרעות בְּמִילא סימנו את יריית הפתיחה של מלחמת 1948 בירושלים. ההתפרצויות האלימות התפשטו גם למוקדי חיכוך אחרים. אזור מְמִילא הפך לשטח הפקר. התושבים והסוחרים נטשו את המקום והוא הפך לחלק מאזור החיץ שנפער בין שתי הקהילות. עם חלוקת העיר לאחר הסכמי שביתת הנשק ב-1949 נחצתה השכונה לשני חלקים. כרבע משטחה במזרח הפך לשטח הפקר, ושארית חלקה המערבי נותר בשטח ירושלים היהודית. בשל הקרבה לעמדות הצבא הירדני הוקמו חומות בטון במזרח השכונה, ומעבר להם נשתלו מוקשים והושמו גדרות תיל. בראשית שנות ה-50 שוכנו עולים חדשים, מרביתם יוצאי ארצות ערב, בבתי המוזנחים של מְמִילא. השכונה הפכה לשכונת עוני ומצוקה, ואחד מסמלי הקו העירוני של העיר המחולקת (גולן, 1987).

ביוני 1967 לאחר איחוד העיר החל השלב השלישי בהיסטוריה הקצרה של מְמִילא. הופלו חומות הבטון אשר חצו את השכונה, ופנו ההריסות והמבנים אשר היו צמודים לחומת העיר העתיקה. עיריית ירושלים בראשות טדי קולק החליטה להפוך את מורדותיו הצפון-מערביים של גיא בן הינום ל"סיטי" החדש של העיר המאוחדת. בשנת 1970 הפקיעה ממשלת ישראל 100 דונם באזור שכונת מְמִילא. שכונת מְמִילא יועדה להריסה מוחלטת, ותושבי מְמִילא הישראלים (יחד עם תושבי ימין משה ובתי שמעא) פונו ושוכנו בדירות חלופיות בשכונות חדשות במערב העיר. ממשלת ישראל הקימה חברה ממשלתית-עירונית בשם "קרתא חברה לפיתוח ירושלים בע"מ" לניהול הפרויקט החדש בְּמִילא (ספדיה, 1975). כל שלבי הגשמת הפרויקט השאפתני נתקלו בקשיים ובמכשולים בשל התנגדותם של תושבים וארגונים אזרחיים, ובשל בירוקרטיה סבוכה וניהול כושל. הסתבכויות אלו גרמו לעיכוב אדיר בתכנון ובהנעת הפרויקט, ויצרו במקום "פיל לבן" של אתרי בנייה ופיגומים שעמדו במשך כמעט ארבעה עשורים כתזכורת עגומה לחלומות השאפתניים. לאחר שהתכנית המקורית נתקלה בהתנגדות ציבורית, אושרה בשנת 1979 התכנית העקרונית למתחם כולו. בשנת 1988 זכתה חברת לנדברוק הנורבגית להקים את המתחם. בשנת 1993, לאחר תחילת הבנייה, פרשה החברה מהשותפות ומכרה את זכויותיה ליזם הישראלי אלפרד אקירוב, יו"ר חברת אלרוב. בעוד מלון הילטון (כיום מצודת דוד) ושכונת 'כפר דוד' נבנו עד סוף שנות ה-90, המתחם המסחרי נותר לא-בנוי במשך עוד עשור, בשל סכסוך ניהולי ארוך שנים בין חברת קרתא ליזם אקירוב. בשנת 2003 הוכרע הויכוח משפטי (לטובת היזם) והמתחם המסחרי נפתח בחלקו

לציבור רק בשנת 2007. לבד מכך, המדינה החלה בהליכים לפירוקה של חברת קרתא. התסבוכת המשפטית ארוכת השנים וסכסוך מתמשך הביאו למעשה לכך שהמתחם עבר מידים ישראליות-ציבוריות לידיים ישראליות-פרטיות.

איור 8

רחוב ממילא החצוי בין ירושלים הישראלית לירושלים הירדנית 1949–1967¹³

זהות המקום בממילא

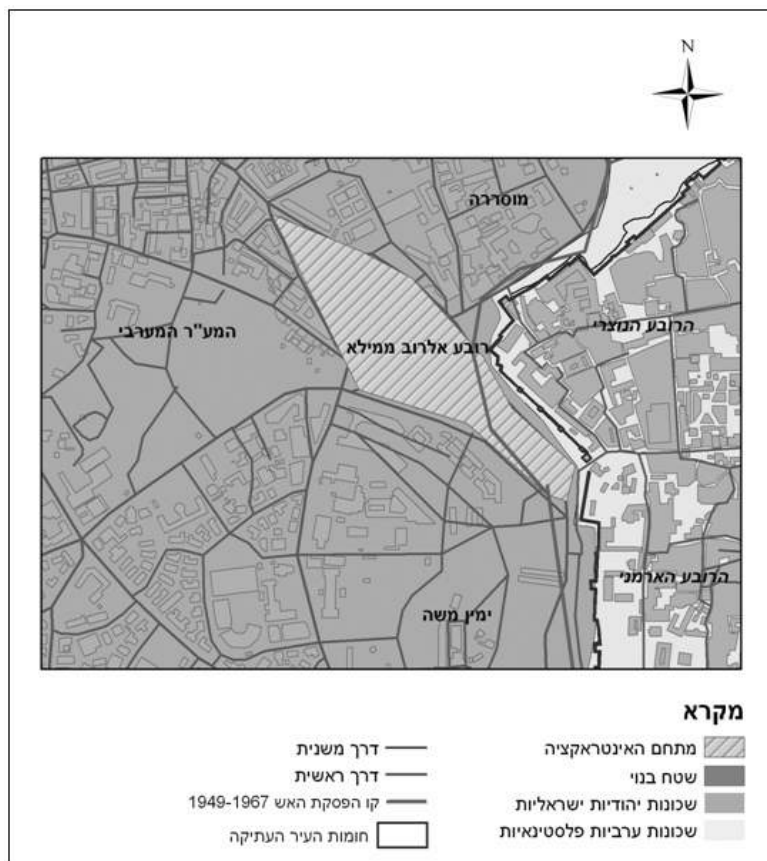
הגדרת זהותו הטריטוריאלית של רובע מְמִילָא היא משימה מורכבת. כוחות סותרים פועלים מתחת ומעל פני השטח ויוצרים חיכוך מתמשך בין מאפייני זהות ישראלים, טרנס-לאומיים ופלסטיניים. מְמִילָא ממוקמת בפתחה של העיר העתיקה. לכאורה זהו אזור תפר, גבול בין-לאומי בעבר, שהפך לגבול עירוני המפריד בין מרחבים נבדלים מבחינה אתנית. כאן באה לידי ביטוי האידאולוגיה הציונית שהנחתה את מדיניות התכנון והפיתוח של עיריית ירושלים. השלטון הישראלי רואה בירושלים מקשה אחת, ושואף לטשטש את ההפרדה המרחבית וליצור אחיזה ישראלית-יהודית במזרח העיר (עמירב, 2007). רובע אלרוב מְמִילָא, שתוכנן על

¹³ צילום: פרופ' יהודה לפידות; מתוך: <http://www.daat.ac.il/daat/israel/jerusalem/9.htm>

ידי חברה עירונית-ממשלתית ישראלית והוקם על ידי יזם פרטי ישראלי, הנו עוד תוצר ישראלי-יהודי החוצה את קו הגבול לשעבר ויוצר מעין שלוחה ישראלית אל עבר המרחב המפוצל של העיר העתיקה.

איור 9

מפת רובע אלרוב ממילא וסביבתו

התכנון בפועל של רובע אלרוב מְמילא ושל שאר חלקי מתחם מְמילא יצר מרחב יהודי-ישראלי בשטח ההפקר שחצה את העיר עד 1967. תהליך זה ניכר בשמותיהם של שאר חלקי הקומפלקס של ממילא: מצודת דוד וכפר דוד. טופונומיה מסוג זה מנסה להדגיש את שורשיו התנכיים-יהודיים של המקום, בעיקר כדי ליצור סנטימנטליזציה בקרב תושבי החוץ הפוטנציאליים והתיירים היהודים מהתפוצות המגיעים לעיר. אופיו הישראלי-יהודי של

המתחם קיבל גם תוקף משפטי. בשנת 2003 עתרו נגד חברת קרתא שני תושבים ישראלים שביקשו לרכוש דירה בכפר דוד, והתבקשו על ידי הנהלת הכפר לחתום על מסמך המצהיר על נאמנות למדינת ישראל. בתגובה לעתירה ענה היועץ המשפטי של חברת קרתא, עו"ד יורם בר סלע, כי מדובר בפרויקט בעל רגישות מיוחדת, שלצורך הקמתו הפקיעה המדינה אדמות כדי ליצור רצף טריטוריאלי בין העיר העתיקה לחדשה. "למדינה, בעלת הקרקע, יש זכות למכור דירות בשכונה זו רק לישראלים הנאמנים למדינה" (גלילי, 2003). מקרה זה מעיד על כך שקומפלקס מְמִילָא לא נבנה כדי ליצור אינטגרציה בין ישראלים ופלסטינים, ובפועל הוא שימש להרחבת המע"ר המערבי על גבי קו התפר. זהו אינו גשר בין טריטוריות מובחנות אתנית אלא ניסיון להקים "מוצב קדמי" של ירושלים המערבית בפתח העיר העתיקה.

רובע אלרוב ממילא הוקם כמרחב בעל אופי ישראלי-יהודי. הרובע תוכנן והוקם על ידי מתכננים ואדריכלים ישראלים. עיצובו מאפיין אדריכלות ירושלמית יהודית רומנטית, בדומה לעיצובם של כפר דוד ומצודת דוד. הפונקציות המסחריות והפעילויות התרבותיות המתקיימות בו מיועדות ומותאמות לצרכים של האוכלוסייה היהודית ואוכלוסיית התיירים, ואין ניסיון בפועל להתאימן לאוכלוסייה הערבית. ברובע אלרוב אין בתי עסק בבעלות ערבית או בניהול של פלסטינים. אמנם מועסקים בו מספר רב של עובדים פלסטינים אולם כמעט כולם עובדים בדרגים הנמוכים, כזבנים ומלצרים (הלוי, 2009). גם הפעילויות התרבותיות המתקיימות באתר מותאמות לטעמו של הציבור הישראלי: ערבי ריקודי עם שבועיים, תחרות שחמט, שווקי איכרים שמרכולתם מתוצרת יישובים נפגעי קסאמים בדרום ומופעים במסגרת פסטיבל ישראל. בדומה לקניון מלחה, מְמִילָא אינו נמצא על רשת התחבורה הציבורית הערבית של ירושלים, ואין דרך להגיע ממזרח העיר ישירות למְמִילָא באמצעות תחבורה ציבורית. מי שמקום מגוריהם אינו במרחק הליכה ואין להם כלי רכב אינם יכולים להגיע למקום (בראיונות השטח במְמִילָא, כמו במלחה, רובם המוחלט של המרואיינים הערביים הגיעו לאתר ברגל או ברכב פרטי). בעוד בנייתה המחודשת של מְמִילָא מצליחה לחבר באופן פונקציונלי את הרצף העירוני בין מרכז העיר המערבית לעיר העתיקה, היא לא יצרה אינטגרציה שוויונית במסחר ובפעילות האנושית המתקיימים באתר.

ואולם, לאחר כשנתיים של פעילות ברובע אלרוב מְמִילָא ניתן לומר שקיימים כוחות אשר מעצבים ומייצרים בפועל את זהותו המרחבית של האתר, והם מערערים את ההומוגניות הישראלית. בין הגורמים ניתן למנות את דפוסי האבטחה הייחודיים אשר מאפשרים מעבר ציבורי פתוח ללא בידוק ביטחוני; הרשתות והחנויות הפועלות במקום והמייצרות אופי מסחרי גלובלי; הקרבה למוקדי התיירות המרכזיים, המושכת לאתר מגוון אוכלוסייה רחב וקוסמופוליטי; ומיקומו של הרובע בסמיכות מיידית לריכוזי אוכלוסייה ערביים. כל אלו מהווים זרמים נגדיים לישראלזציה של קו התפר במְמִילָא, ויוצרים במקום היברידיזציה טריטוריאלי. להלן אדגים את אופני פעולותיהם של תהליכים סותרים אלה ואת השפעתם על האינטראקציה בין ישראלים ופלסטינים ברובע אלרוב מְמִילָא.

פלסטינים בממילא: זרים על מפתן הבית

ההערכות על שיעור המבקרים הפלסטינים ברובע אלרוב נעות בין 20% ל-25% מכלל המבקרים, שהם כ-2,000-2,500 איש בממוצע ליום. הם מגיעים בזוגות או בהרכב משפחתי כדי לרכוש מותגי יוקרה, לשבת בבתי הקפה, להיכנס לסופר פארם או פשוט כדי לשבת על מדרגות הכיכר וליהנות מהנוף של גיא בן הינום ומהאווירה הנינוחה באתר. בדומה לקניון מלחה, רובע אלרוב מְמילא אטרקטיבי עבור האוכלוסייה הערבית הן כאתר קניות איכותי המציע שפע חנייה ומגוון חנויות מותגים אופנתיים, הן כמרחב ציבורי פתוח. בשל כך האתר מושך מבקרים פלסטינים ממגוון חתכי אוכלוסייה סוציו-אקונומיים, אך בשל אופיו היוקרתי, נוכחותם של בני המעמד הבינוני-גבוה בולטת בו במיוחד (בר-צבי 2008; סלפדינקו 2008). מלבד זאת, הקרבה לשער יפו הופכת את המתחם לנגיש מאוד עבור תושבי העיר העתיקה והשכונות הערביות הסמוכות. דינה, מורה בבית ספר תיכון מראס אל עמוד, מספרת שהיא מגיעה לְמְמילא לפחות פעם בשבועיים. המטרה איננה קניות אלא רק "לטייל, לשבת בבית הקפה מול הנוף לפני הערב" (שאלון מס' 220). היא מציינת שהיא חשה ביטחון ונוחות באתר, בעיקר בגלל הנוכחות של מבקרים פלסטינים אחרים סביבה.

גמלאי, מורה לאנגלית מהרובע הנוצרי, סיפר כי הוא מגיע לְמְמילא מדי יום, אולם רק לעתים רחוקות קונה במקום, מאחר שהמחירים גבוהים מדי עבורו. הוא נוהג לשבת עם חבריו בשעות הערב על המדרגות היורדות לכיכר המרכזית וליהנות מ"האווירה השקטה" ו"האטמוספירה הטובה" במקום (שאלון מס' 219).

קבוצת אוכלוסייה בולטת נוספת מקרב המבקרים הערביים היא חבורות של צעירים, המגיעות לְמְמילא ברגל מן השכונות הסמוכות. טַבַּח בשנות ה-20 לחייו המתגורר ברובע הנוצרי סיפר שהוא מגיע לְמְמילא לעתים קרובות עם חבריו מהעיר העתיקה. "אנחנו באים ליהנות ולראות בנות" (שאלון מס' 221) הוא אומר, ומוסיף שהוא שמח שבנו את מתחם מְמילא, מכיוון שלפנים המקום נודע כמעוז של נרקומנים ועבריינים שהתגוררו בבתי הנטושים טרם הבנייה המחודשת.

לנוכחות הבולטת של מבקרים פלסטינים תורמת גם העובדה שחלק גדול מהזבנים והמוכרים בחנויות הרובע הם פלסטינים. דבר זה משפר את איכות חוויית הצריכה של פלסטינים המגיעים לאתר. מספר מבקרים פלסטינים שהתראיינו סיפרו שהם באו "לבקר חבר שעובד כאן", וגם מנהל הקניון ציין תופעה זו כרווחת (אברהמי, 2008). מספרם הרב של המבקרים והמוכרים הפלסטינים יוצר מעין "מסה קריטית" אגלומרטיבית, שכשלעצמה הופכת לכוח משיכה. מראיונות עולה כי חוויית הביקור בְמְמילא עבור הפלסטינים היא חיובית ובטוחה. המראיינים הפלסטינים בְמְמילא הצהירו על תחושת הביטחון הגבוהה ביותר (ממוצע של 4.5 מתוך 5) מבין שלושת המתחמים. גם דירוג רמת שביעות הרצון מן האתר מראה כי מְמילא זכתה לציונים הגבוהים ביותר (4.5 מתוך 5) ביחס לשאר האתרים.

היבריזציה בממילא

כפי שהראיתי לעיל התכנון והעיצוב העירוני ייצרו במקמילא מרחב בעל זהות ישראלית-יהודית מובהקת. אלו הם ממדי ההדרה של האתר כלפי הפלסטינים. האתר מסומן עבורם כטריטוריה ישראלית-יהודית. ברם, מספר תוצרי לוואי שנבעו מאופיו הייחודי מערערים על זהותו ההומוגנית של האתר ומאפשרים הכלה במאפייניו ובפרקטיקה שהתרחשה בו בפועל.

גבולות

רובע אלרוב מקמילא הנו מיזם פרטי המתפרש על פני רחוב ציבורי. למתחם אין שערים אלא מעברים אורכיים ורוחביים המאפשרים כניסה ישירה לאתר מארבעת הכיוונים השונים. בשבועות הראשונים להשקת הרובע הציבה חברת אלרוב בודקים ביטחוניים בכניסה וביציאה מהרחוב, וכמו כן נעלה את שערי הכניסה במהלך הלילה. בעקבות זאת הוגשה עתירה על ידי חבר המועצה פפה אללו ליועץ המשפטי של העירייה, בטענה שמדובר בהשגת גבול על שטח ציבורי. בתגובה, מנהלי האתר נדרשו להסיר את הבידוק הביטחוני ולאפשר גישה חופשית להולכי רגל במשך כל שעות היממה. כך נוצר מרכז מסחרי ירושלמי, בסמיכות גדולה לשכונות ערביות, ללא בידוק ביטחוני בכניסה. האבטחה ברובע מתבצעת באמצעות צוות גדול של מאבטחים מחברת השמירה הפרטית "מיקוד" (המאבטחת גם את קניון מלחה). המאבטחים נעים בסיורים לאורך השדרה המסחרית ושומרים על הסדר הציבורי באתר. תפקידם כולל הרחקת מבקרים 'בעייתיים' מן האתר, כגון חברות נערים, חסרי בית וכדומה. במקרים רבים היתקלויות עם מפרי סדר למיניהם אינן מדווחות למשטרה אלא מטופלות על ידי המאבטחים (סלפדינקו, 2008).

בעקבות השינוי בדפוסי האבטחה של המתחם נוצר במקמילא מרחב פרטי-ציבורי ייחודי בתפר שבין ירושלים המזרחית והמערבית. מצד אחד מתבצעים פיתוח ותחזוקה שוטפת של שטחי המסחר והציבור באמצעות חברה פרטית, ברמה דומה ואף גבוהה מזו שמקובלת בקניונים פרטיים בעיר, ומנגד מתקיים מעבר חופשי לציבור הרחב תוך שימוש באמצעי אבטחה רופפים יותר מאלו במתחמי מסחר אחרים, אך דומים בהיקפם לרחובות ציבוריים אחרים בעיר.

אולם, בניגוד לרחובות במרכז מערב ירושלים, כרח' יפו או רח' בן יהודה שהם רחובות מסחר ציבוריים והאבטחה בהם מופקדת בידי משטרת ישראל וכוחות הביטחון, ברחוב מקמילא עיקר נטל האבטחה והשיטור מוטל על חברת האבטחה הפרטית "מיקוד", הממומנת על ידי בעלת המתחם חברת אלרוב. דווקא הפרטת המרחב הציבורי והסמכות להפעיל כוח, הם שהביאו באופן פרדוקסלי לתוצאות חיוביות ביחס למבקרים הערבים. שדרות אלרוב הנו הקניון היחיד בירושלים שבו הם אינם צריכים לעבור בידוק ביטחוני.

בדומה לקניון מלחה, גם ברובע אלרוב מְמילא יש לסוגיית הסדרי האבטחה תפקיד מרכזי בעיצוב חוויית הביקור של הפלסטינים באתר. אופיו הייחודי של הרובע כקניון מסחרי המשולב ברחוב ציבורי פתוח, מאפשר גישה חופשית ובלתי סלקטיבית לכלל המבקרים. בכך נמנע מהמבקרים הערביים הריטואל הקבוע של בדיקה גופנית המלווה ביחס חשדני ובהתייחסות הנתפסת בעיניהם כמפלה ומשפילה. מספר לא מבוטל של מרואיינים פלסטינים ציינו בראיונות השטח שכאשר אין בידוק ביטחוני תחושת הביטחון והנוחות שלהם עולה (שאלונים 35; 38; 46; 50; 55). עם זאת הם אינם מתנגדים לנוכחות של האבטחה, שמחזקת גם עבורם את תחושת הביטחון. נור, סטודנטית לעיצוב מא-טור: "המאבטחים) לא מפריעים, אבל נמצאים" (שאלון מס' 46). בעיני בילאל אבו חלאף, סוחר טקסטיל מהעיר העתיקה זו הסיבה שהופכת את רובע אלרוב ל"קניון הכי טוב בשביל פלסטינים בירושלים" (אבו חלאף, 2009). המיקוד המרכזי של המבקרים הפלסטינים בסוגיית הסדרי האבטחה של האתרים קניון מלחה ורובע אלרוב מעיד על מרכזיותה של סוגיה זו בדפוסי האינטראקציה בין האוכלוסיות בעיר.

יתרונות המיקום

מרבית המבקרים הערביים (61%) שרואיינו במתחם מְמילא מתגוררים ברבעים הערביים בעיר העתיקה, וכמחציתם ציינו את הקרבה הגאוגרפית למקום מגוריהם כגורם המשיכה העיקרי של האתר. עבורם היתרון במיקומו של האתר אינו רק הקרבה הגאוגרפית אלא גם התפקיד המשמעותי שיש לו ביצירת תחושת ביטחון גבוהה. רובע אלרוב נתפס כאתר המצוי על דופן העיר הערבית, מעין מרפסת הצצה נוחה ונעימה מן העיר העתיקה אל ירושלים היהודית. בתי הקפה של האתר הפכו לאתרי בילוי קבועים עבור הפלסטינים החיים בסמיכות. דוגמה לכך היא קבוצה של סוחרים הרובע הנוצרי שמגיעים מדי בוקר לשתות יחדיו קפה בארומה וקבוצה של כמרים ארמנים שיושבים מדי יום ראשון בקפה רימון (בר-צבי, 2008). רובע מְמילא מספק לתושבים אלו מענה קרוב ונוח לבילוי מודרני ומערבי.

לקרבה הגאוגרפית של מתחם מְמילא יש השפעה משמעותית על תחושת הביטחון והנוחות של הפלסטינים. מבקרים המגיעים ברגל אינם צריכים לעבור בדיקות אקראיות של אנשי ביטחון וצבא שממתינים להם בדרכם למרכז העיר המערבית. הקרבה מאפשרת לנתק מגע ברגע של סכנה, ולשוב במהירות למקום מבטחים: "אין מה לפחד, זה קרוב לעיר העתיקה" (שאלון מס' 160) אומרת מורה המתגוררת בבית חנינה (שכונה ערבית בצפון ירושלים). הסמיכות המיידית למרחב ערבי מוגן, גם אם הוא אינו שכונת המגורים שלה, מחזקת אצלה את תחושת הביטחון. לבד מן הקרבה הגאוגרפית וכתוצאה ממנה, יש גם למספר הגדול של מבקרים פלסטינים תפקיד חשוב בתחושת המקום שלהם. עורך דין נוצרי מבית חנינא שהגיע לפגישה במתחם מספר שהוא מרגיש בטוח לגמרי במקום. "למה לא? הרי יש המון פלסטינים

באזור הזה" (שאלון מס' 161). מסה משמעותית של מבקרים פלסטינים מאפשרת לו לעמעם את המעבר החד מהסביבה הערבית הביתית המסורתית לטריטוריה יהודית מודרנית.

הממד הטריטוריאלי

צעירים ישראלים ופלסטינים ברובע אלרוב, צורכים אותם מותגים, מסופרים ולבושים באופנים דומים, עד כדי חוסר יכולת להבחין ביניהם. "הפער בין סוג האנשים שמגיעים לכאן לא כל כך משמעותי" (שאלון מס' 167) אומר תלמיד תיכון מן העיר העתיקה, ומתייחס לדמיון שבין הישראלים לפלסטינים, ומוסיף: "זה מקרב בינינו וכמעט ומרחיק את תחושת האחר, השונה. השוני בדת לא מעיד על השוני בבני אדם" (שם). חברו, תלמיד תיכון מבית צפאפה, מחזק את דבריו: "לא מרגישים הבדל ולא מזיקים לנו" (שאלון מס' 168). העובדה שרובע אלרוב מְמילא פונה לחתך סוציו-אקונומי גבוה מחזקת את מגמת ההאחדה החיצונית. במובנים אלו תרבות הצריכה הגלובלית, הבאה לידי ביטוי במותגים בינלאומיים אשר מפעילים סניפים ברובע מְמילא, אטרקטיביים במידה שווה למעמד הבינוני-גבוה בקרב שתי האוכלוסיות. שתי קבוצות אלו חולקות מודלים תרבותיים משותפים שאין בהם מאפיינים לאומיים מקומיים. באופן זה גם רשתות הביגוד הישראליות הפועלות ברובע נושאות שמות לועזיים המנתקים את תכניהם מהסביבה הישראלית ומכניסים אותם לעולם מושגי טרנס-לאומי. בתוך פולחני הצריכה במְמילא (ובמידה רבה גם בקניון מלחה), יש מקום לכל מי שהכסף מצוי בידו לרכוש את המוצרים. "המקום הוא בלון מרחף בפני עצמו, המקום עצמו לא קשור לכלום, יש מלא תיירים, הוא מאוד חו"ל..." (הלוי, 2009). לאופי הגלובלי של הפעילות במְמילא נוספת גם נוכחותם הבולטת של התיירים הזרים. רובע אלרוב מְמילא, מלבד היותו אתר לקניות ולבילוי, משמש גם אטרקציה תיירותית ומעבר רגלי עבור תיירים ממערב ירושלים אל העיר העתיקה. האתר ממוקם בלב מתחם המלונות של ירושלים המערבית, בסמיכות לאתרי הלינה המרכזיים של ירושלים המזרחית וברדיוס של ק"מ וחצי מצויים 25 מלונות. מיקומו הופך את אופציית הביקור או המעבר בו לכמעט בלתי נמנעת עבור כל תייר, ישראלי או זר, המגיע לעיר.¹⁴ בשל כך אין דומיננטיות של קבוצת אוכלוסייה אחת במקום, ומספר התיירים עולה לעתים על מספר תושבי ירושלים המגיעים לשם (שם). לרב-גוניות של אוכלוסיית המבקרים במְמילא יש תפקיד מרכזי בעמעום זהותו הישראלית של המקום ובעיצובו כאתר בעל תחושה קוסמופוליטית.

¹⁴ מדי יום חונים בין 50 ל-75 אוטובוסים של תיירים בחניון התחתון של המתחם, ותיירים רבים מכלילים את רובע אלרוב כחלק ממסלול ההליכה ממרכז ירושלים אל העיר העתיקה עצמה (בר צבי, 2009).

טריטוריאליזם בקו התפר

עדות להיברידיזציה של זהות האתר עולה מדברי המרואיינים. כאשר נשאלו המרואיינים בממילא כיצד הם מגדירים את מיקומו של האתר, נתגלו הבדלי תפיסות מהותיים בין ישראלים לפלסטינים. 74% מהמרואיינים הפלסטינים השיבו שממילא הוא "אזור גבול" בין ירושלים היהודית לערבית. היתר, טענו כי המקום הוא חלק מ"ירושלים הערבית". הדבר מסביר במידת מה את תחושת הנוחות של המבקרים הפלסטינים בממילא. בניגוד לקניון מלחה, המקום נתפס עבורם כאזור מעבר-גבול. יש בתובנה זו הנחה שיש להם חזקה משותפת עם הישראלים במרחב. עם זאת, בקרב המבקרים הפלסטינים קיימות גם עמדות המתריסות נגד מה שנתפס כדריסת רגל ישראלית על קרקע פלסטינית. עמדה זו מבטאת גננת משועפת שהגיעה לקניון בממילא: "זו האדמה שלנו, ארץ שלנו והם מתנהגים כאילו שזה שלהם. אני מרגישה כפויה" (שאלון מס' 166). אותה מרואיינת ציינה שרמת הביטחון שלה באתר היא בינונית, בשל האינטראקציה בין האוכלוסיות. למרות זאת היא ציינה שהיא ממשיכה להגיע יותר מפעם אחת בשבוע למתחם. למרות תחושת המרמור ביחס להקמת מתחם ישראלי למהדרין על גבול ירושלים הערבית, היא מבקרת במקום בתדירות גבוהה. על אף המודעות הפוליטית הגבוהה שהיא מייצגת, המתח בין הצרכים הפרקטיים (הקניית) לעלבון הלאומי (ממילא) מוכרע גם אצלה לטובת הרגלי הצריכה.

לעומת הפלסטינים, התחושה של מרבית המרואיינים הישראלים הייתה שהם נמצאים בחלק אינהרנטי של ירושלים המערבית, דבר שמסביר את תפיסתם את רובע אלרוב-ממילא: 72% מהם הגדירו את ממילא כחלק מהעיר היהודית. רק 25% אפיינו את האתר כאזור גבול. מכאן שלישראלים יש נטייה פחותה לחלוק עם הפלסטינים את החזקה על אזור הגבול "לשעבר". עבורם רובע אלרוב-ממילא הוא קניון ישראלי יוקרתי בדרך אל העיר העתיקה. נתונים אלו מעידים על פער בתפיסות הטריטוריאליזם בין המבקרים הישראלים למבקרים הפלסטינים שמרביתם ראו במקום אזור גבול.

אולם, על אף תחושת המבקרים הישראלים הרואים בממילא טריטוריה ביתית, נוכחותם של הפלסטינים באתר נתפסת בכל זאת כטבעית יותר. כאשר נשאלו המרואיינים הישראלים על עמדתם באשר לפלסטינים המגיעים לממילא, 56% מהם הביעו תמיכה בכך, 22% הביעו עמדה ניטרלית ו-22% הביעו התנגדות. בהשוואה למרואיינים בקניון מלחה, ההתנגדות למסחר המעורב בממילא חלשה באופן מובהק, וגוברים עליה הקולות התומכים. כמו כן, בניגוד למבקרים הפלסטינים בקניון מלחה, לא נשמעו מצד המבקרים פלסטינים בממילא תלונות על יחס מתנשא או מבטים משפילים מצד המבקרים הישראלים. ניתן לשער כי אותם גורמי היברידיזציה שהשפיעו על חוויית הביקור של הפלסטינים בממילא הם גם שמיתנו את יחסם של הישראלים כלפיהם.

בקרב הישראלים קיימת אחדות בין התפיסה הלאומית לפרקטיקה האינדיבידואלית. כ-87% מכלל המרואיינים הישראלים הביעו תמיכה בריבונות הישראלית על שני חלקי העיר. כך, כאשר יהודי מגיע לשבת בקפה רימון בממילא, הוא גם שותף לתהליך הישראלזציה של קו התפר וסביבתו, וגם מממש את צרכיו הפרטיים.

סיכום שדרות אלרוב ממילא: המיקום והמקום

רובע אלרוב ממילא מייצר מגוון מבלבל וסותר של מסרים. האדריכלות "הספדאית", מיתוגו של קומפלקס ממילא כמתחם יהודי יוקרתי, הרשתות המקומיות של בתי קפה ואופנה, חברת האבטחה הפרטית – כולם משדרים ישראליות. עבור הישראלים אלו הם הממדים המכילים של האתר, ועבור הפלסטינים אלה ממדים מדירים. מצד אחר, אוכלוסיית התיירים, מותגים הגלובליים, היוקרתיות והאוירה הנינוחה מזכירים למבקר חוויה בארץ זרה. ממדי זהות אלו הם על-לאומיים, והם מאפשרים הכלה הדדית. נקודה חשובה נוספת היא הקרבה לעיר העתיקה ומסת המבקרים והעובדים הפלסטינים, והגבולות הרכים של האתר – שמחזקים את מנגנוני ההכלה בקרב הפלסטינים. ערבוביה זו של מסרים וקודים תרבותיים מאפשרת במידת מה לשוות למקום ולפעילות המתרחשת בו היברידיזציה תרבותית וזהות טרנס-לאומית. רובע אלרוב ממילא גם מאפשר לבני שתי הקבוצות לממש, ולו באופן חלקי, את זהותם האינדיבידואלית כצרכני מותגים מערביים במרכז מסחרי יוקרתי. גורמים אלו מאפשרים דפוסי אינטראקציה חיוביים באופן יחסי.

ממילא היא דוגמה חשובה לאפקטיביות של אינטראקציה המתרחשת על קו תפר במרכז העיר. המיקום במרכז הגבול בין שני חלקי העיר הוא שגורם למבקרים הישראלים לקבל באופן טבעי את נוכחותם של הפלסטינים. במקביל, מיקומו של האתר בסמיכות לעיר העתיקה, מחזק באופן משמעותי את תחושת הביטחון של המבקרים הפלסטינים ובצד דפוסי האבטחה הרכים, האתר הוא אטרקטיבי מאוד עבורם. לבסוף, הקרבה למוקדי תיירות בירושלים, למע"ר היהודי והערבי ולמלונות הרבים יוצרת מגוון רחב מאוד של מבקרים מרחבי הארץ והעולם ובכך מתחזקת האווירה הקוסמופוליטית והמגוונת במקום.

אולם הפוטנציאל הגלום בממילא – להפוך למתחם שיתפתחו בו יחסי גומלין בין פלסטינים לישראלים בירושלים – מתממש באופן חלקי בלבד. זהו אינו הסדר שוויוני ובר-קיימא. הפלסטינים הם אורחים בלבד, ואינם שותפים בתכנון האתר או בניהולו. ברור לכול שהישראלים הם בעלי הבית האמיתיים ברובע אלרוב ממילא. האתר הוא טריטוריה ביתית עם מאפיינים מכילים בשל תכניה, מיקומה ואופן ניהולה. עם זאת, המסחר המעורב בממילא מסתיר רבדים עמוקים של חוסר שוויון וחוסר שיתוף תוך שמירה על הסטטוס-קוו הפוליטי והחברתי הקיים בין המגזרים. ההזדמנות ליצור אזור בעל הכלה הדדית מרבית שבו יבואו לידי ביטוי הזהויות השונות של שני הצדדים, מוחמצת.

6 שווקי העיר העתיקה

שווקי העיר העתיקה בירושלים הנם למעשה מאות בתי מסחר הפזורים לאורך סמטאותיה הראשיות. עיקר המסחר מתנהל בשלושה צירים מרכזיים: **ציר מזרח-מערב**: נחל צולב, משער יפו דרך הרחובות דוד והשלשלת, עד שער השלשלת בהר הבית. **שני צירי צפון-דרום** המתפצלים משער שכם: הראשון דרך רחוב אל-ואד (הגיא), עד רחבת הכותל; השני לאורך רחוב בית הבד, עד למפגש עם רחוב דוד. כמו כן ניתן למצוא בעיר העתיקה את הקרדו, המשמש בזאר אמנות, שהוא המשכו הטבעי של ציר בית הבד בתחומי הרובע היהודי. שני שווקים נוספים הם **מתחם אבטימוס** (המוריסטאן), השוכן בלבו של הרובע הנוצרי, ו**שוק מוכרי הכותנה**, הצמוד להר הבית.

באופן גס ניתן לחלק כיום את המסחר בשווקים אלו לשלוש קטגוריות: מסחר צליינות, מסחר מתמחה ומסחר בסיסי. מסחר הצליינות מאפיין חנויות המתמחות במזכרות ומתנות לתיירים (ישראלים, נוצרים או מוסלמים), בהתאם למיקומם ביחס למוקדי הדת השונים. כך החנויות ברח' דוד, רח' הנוצרים והמוריסטאן ונִיָּה דולורזה מתמחות במזכרות לנוצרים (אם כי ברבות מהן ניתן למצוא גם חפצי דת יהודיים כטליתות, כיפות וכדומה); הגלריות והחנויות בקרדו מאופיינות במוצרי יוקרה בעיקר עבור תיירים ישראלים, כגון ציורי בד ותשמישי קדושה; ואילו הסמטאות הקטנות הפונות מרח' הגיא אל הר הבית מתאימות את מוצריהן למתפללים המוסלמים המגיעים אל מסגד אל אקצה ולכיפת הסלע (מרבדי תפילה, ספרי דת ועוד). מסחר מתמחה ניתן למצוא בחנויות המוכרות סחורה ייחודית כגון בדי טקסטיל, תבלינים ושטיחים. חנויות אלו פזורות ברחבי העיר העתיקה. המסחר הבסיסי מאפיין את רחובות האורך בית הבד ורחוב הגיא. המוצרים הנמכרים ברחובות אלו הם ירקות, בשר, ביגוד ואלקטרוניקה. הרחובות מהווים המשך רציף למע"ר הערבי המצוי בעיקרו מצפון לעיר העתיקה. פרט לחנויות בשוק הקרדו, כל יתר העסקים המסחריים בשווקי העיר העתיקה הם בבעלות ערבית-מוסלמית או ערבית-נוצרית, ומתופעלים על ידי מוכרים וזבנים פלסטינים. ההתייחסות במחקר זה למושג 'שווקי העיר העתיקה' כוללת את כל השווקים האלה, פרט לשוק הקרדו.

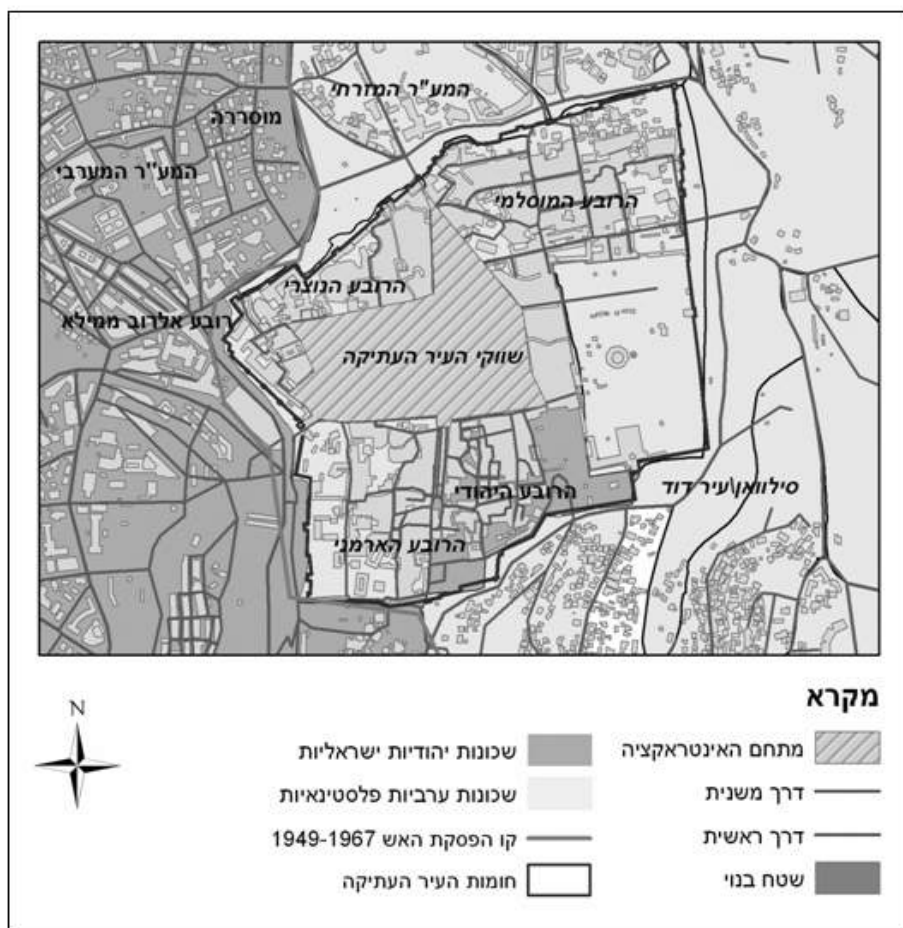
רקע גאוגרפי-היסטורי

מקורו של מבנה הרחובות הנוכחי של העיר העתיקה הוא בתקופה הרומית-ביזנטית. על בסיס צירים ראשיים אלו נוצרה תבנית המסחר העירוני של ירושלים, הקיימת עד היום (בהט, 2000). הצלבנים פיצלו את חלקו המרכזי של הקרדו הראשי לשלושה רחובות צרים מקבילים הקשורים ביניהם במעברים פנימיים. מבני השווקים הצלבניים שימשו כמרכז שווקי העיר העתיקה לאורך כל המאות הבאות, עד היום. במהלך המחצית השנייה של המאה ה-19

העלייה במעמדה של העיר עקב מעורבותן של המעצמות האירופיות הביאה לתנופה ניכרת בהיקף המסחר המקומי. שווקי העיר העתיקה התרחבו לאורך כל הצירים הראשיים של העיר ומרח' היהודים ועד שער שכם. בשנת 1867 נספרו למעלה מ-1,300 בתי מסחר פעילים שסיפקו תעסוקה לכ-10% מאוכלוסיית העיר (בן-אריה, 1979). במהלך המאה ה-19 הגידול המתמיד באוכלוסיית היהודים בירושלים הביא להתיישבותם מחוץ לתחום הרובע היהודי, בעיקר בתוך הרובע המוסלמי. תהליך זה גם נתן את אותותיו בדפוסי הבעלות על בתי המסחר בשווקי העיר. בסוף המאה ה-19 למעלה מ-52% מהחנויות בשוק הערבי היו בבעלות יהודית (בן-אריה, 1977).

איור 10

שווקי העיר העתיקה

בתקופת המנדט הבריטי התפתחו מוקדי מסחר חדשים ומודרניים בעיר החדשה שמחוץ לחומות: בממילא, במשולש ובמע"ר הערבי, על חשבון שטחי המסחר של העיר העתיקה. באותה תקופה התקבע שינוי במעמדה של העיר העתיקה בקרב שני הלאומים היריבים. גודלו של היישוב היהודי בעיר העתיקה הצטמצם באופן ניכר בתקופת המנדט ומרבית התושבים היהודים עזבו אל העיר החדשה. כמו כן, סוחרים יהודים רבים הוציאו את עסקיהם מן העיר העתיקה והשתקעו במרכז המסחרי בממילא ובאזור המשולש המתפתח. ברובע היהודי נותרה בעיקר אוכלוסייה ותיקה וחלשה, ובשנת 1948, נותרו ברובע היהודי רק כ-2,000 יהודים. לעומת זאת, בתקופת המנדט התחזק מאוד מעמדו של היישוב הערבי-המוסלמי בתחומי העיר העתיקה. רמת החיים של התושבים הערבים עלתה עקב ההכנסות מתיירות והקמת שירותי חינוך ובריאות מודרניים במקום. העיר העתיקה הפכה למרכז פעילותו הפוליטית, הדתית והמסחרית של היישוב הערבי, וחשוב מזה – היא הפכה למרכזה של התנועה הלאומית הפלסטינית (קרמון, 1987).

תקופת השלטון הירדני במזרח ירושלים סימנה דעיכה משמעותית ברמת החיים ובתפקודה הכלכלי והמסחרי של ירושלים הירדנית. אובדן מעמד הבירה של העיר לטובת עמאן והקרבה לגבול הישראלי הביא לירידה ביוקרתה, ובמספר התיירים והצליינים בה ולפגיעה כלכלית ניכרת. במשך 19 שנות השלטון הירדני, אוכלוסיית ירושלים הירדנית לא גדלה, והיצע הסחורות בשווקי העיר חזר להיקפו בתחילת המאה ה-19, ובמקום שבו למכור מוצרי מזון בסיסיים לאוכלוסייה הכפרית והעירונית (שם). לאחר סיפוח מזרח ירושלים ב-1967 החלו עיריית ירושלים ומשרד הפנים בהליך כולל לתכנון ושיקום העיר העתיקה וסביבותיה. בשנת 1976 אושרה תכנית מתאר מקומית עמ'9 לירושלים העתיקה וסביבתה. התכנית קבעה כי שימושי הקרקע המסחריים יהיו מרוכזים בסמטאות האורך והרוחב המרכזיים של הרבעים הערביים, ואילו המסחר ברובע היהודי והקרדו הדרומי צומצם באופן ניכר לטובת מגורים ומבני ציבור (Jerusalem Committee, 1970). שיקומה של העיר העתיקה החל בתחילת שנות השבעים והגיע לשיאו בשנות השמונים. המאמצים העיקריים הופנו לשיקומו ולפיתוחו מחדש של הרובע היהודי. ברבעים הערביים התבצעו בעיקר פרויקטים של תחזוקה ושדרוג תשתיות, ללא שינוי מהותי בדפוסי המגורים והמסחר הקיימים. הפיתוח האורבני ברובע המוסלמי והנוצרי בירושלים מנוהל ומפוקח על ידי שני גופים ישראליים: החברה הממשלתית לפיתוח מזרח ירושלים וקרן ירושלים. כיום משמשים שווקי העיר העתיקה בעיקר את התושבים הפלסטינים ואת אוכלוסיית התיירים הזרים והישראלים המגיעים לבקר בה. בסופי שבוע וימי חג העומס ברחובות השווקים גדול מאוד, ואלפי אנשים עוברים במקום וצורכים בחנויות השונות.

זהות מקום בשווקי העיר העתיקה

הגדרת זהותה הלאומית של העיר העתיקה בימינו היא משימה מורכבת. מבחינת הנוף הבנוי, העיר העתיקה, רחובותיה ושווקיה מאופיינים במראה של עיר עתיקה מזרחית. רוב המבנים השלמים היוצרים את המרקם הבנוי של העיר העתיקה כיום הם תוצר של בנייה שהתגבשה ברצף מראשית התקופה המוסלמית (המאה ה-7 לסה"נ) ועד ימינו. שלטונות המנדט הבריטי דגלו בשימור ובמוזיקולוגיה של העיר העתיקה, ובכך "הקפיאו" את המרקם הבנוי של העיר העתיקה ורציפות של 700 שנות שלטון מוסלמי. למרות שבמאה ה-19 נבנו בתחומי העיר העתיקה מספר רב של מנזרים וכנסיות חדשים בסגנון ברוק ובסגנון נאו-קלאסי, המרכיבים הבולטים ביותר בפני העיר העתיקה הם עדיין בעלי מראה וסימני היכר ערביים-מוסלמיים (קרויאנקר, 1993). דבר זה בא לידי ביטוי בחומות העות'מאניות מן המאה ה-16 העוטפות את העיר, בריבוי המסגדים וכיפות האבן ובסמטאות המפותלות והצרות המשולבות במבנה ההיפודמי המקורי.

שלטונות המנדט הבריטי והשלטון הישראלי הקפידו על שימור המבנים ההיסטוריים והמרקם הבנוי בעיר העתיקה, מתוך זיקה תיירותית וניצול של הפוטנציאל הכלכלי הגלום באופיים המקורי וה"אותנטי" של סמטאותיה (שם). גם פעולות השיקום והשחזור של הרובע היהודי שנעשו על ידי השלטונות הישראליים לאחר 1967, הן בסגנון אדריכלי נאו-אוריינטלי ששאב את השראתו מן הכפר הערבי-הפלסטיני כמקור ל"תנכיות" המעניקה זהות מקומית לבנייה החדשה (ניצן-שיפטן, 2006). חידוש פני הרובע נעשה תוך מאמץ לשמר את אופי הבנייה הקיים ושימוש תדיר באלמנטים מזרחיים-מסורתיים. באופן זה גם הרובע היהודי המחודש לא שינה באופן מהותי את הזהות הערבית של פני השטח הבנוי בעיר העתיקה.

שווקי העיר העתיקה עצמם מצויים בלב השכונות הערביות.¹⁵ מרבית סמטאותיהם הן ברוחב של 3-4 מטרים, פתוחות ומגודרות משני הצדדים על ידי רצף של חנויות, מבנים חד-קומתיים ודו-קומתיים, ומקורים בקמרונות או גשרים עיליים בין הבתים הבנויים מעליהם. זהו סגנון אדריכלי נפוץ ברחובות הרובע המוסלמי, המכונה "אדריכלות הקסבה" (שם, עמ' 475). כמו כן, בניגוד לעבר, רובן המוחלט של החנויות בשווקים אלו הן בבעלות הוואקף או בבעלות ערבית פרטית של פלסטינים-מוסלמים או נוצרים, המתגוררים בעיר העתיקה או בשכונות הערביות של ירושלים. באופן זה הנוף האנושי המובהק של "בעלי הבית" בשווקי העיר העתיקה הנו ערבי. עוד סממן לערביותם של שווקי העיר העתיקה הנו השלטים אשר רובם המוחלט כתובים רק בערבית ובאנגלית.

¹⁵ פרט לשוק אבטימוס, שנבנה בסוף המאה ה-19 על ידי ראשי הכנסייה היוונית-אורתודוקסית כחלק ממתחם הכולל מסעדות ובתי הארחה המעוצבים בסגנון נאו-ברוקי האופייני לבנייה האירופית-נוצרית של שלהי התקופה העות'מאנית (קרויאנקר, 1993).

איור 11

השוק ברח' הנוצרים¹⁶

לבסוף, קבוצת התושבים הדומיננטית ביותר בעיר העתיקה היא האוכלוסייה הערבית-מוסלמית. בשנת 2006 התגוררו בעיר העתיקה 37,075 איש, מתוכם 33,181 פלסטינים ו-3,894 ישראלים (שנתון סטטיסטי לירושלים, 2007). למרות חשיבותה של העיר העתיקה בעולם הנוצרי רובה המוחלט של האוכלוסייה הערבית הוא מוסלמי, ובעשורים האחרונים מתרחש תהליך הדרגתי של ירידה בשיעור הנוצרים. כתוצאה מכך משנת 1967 ועד שנת 1995 קטן חלקה של האוכלוסייה הנוצרית בעיר העתיקה מ-30% ל-20% (ילינק, 2008).

ערביותם של שווקי העיר העתיקה, שבאה לידי ביטוי בתבנית הבנויה ובאוכלוסיית המוכרים, מאותגרת על ידי שני תהליכים המייצרים היברידיות מסוימת בזהות המרחבית: המרכזיות הדתית והתיירותית של העיר העתיקה, וההתנחלות היהודית ברבעים המוסלמיים. בעיר העתיקה ישנו מספר גדול של מוסדות דת וציבור, אטרקציות תיירותיות ובתי המסחר ועסקים המושכים אליהם אוכלוסייה מבחוץ – ישראלים, מוסלמים ונוצרים מהארץ ומחול הגודשים את רחובות העיר העתיקה, בעיקר במהלך שעות היום. כך נוצרים מאפיינים הטרוגניים ומגוונים לאוכלוסייה המצויה במרחב הציבורי של העיר העתיקה, ובמידה מסוימת גם בסמטאות הרובע המוסלמי.

¹⁶ צולם על ידי המחבר (מ.ש.).

רמת ההטרוגניות האנושית משתנה בהתאם למיקומם של השווקים השונים ביחס לאתרים הקדושים. באופן זה השווקים בתחומי הרובע המוסלמי הם בעלי אופי ערבי-מוסלמי מובהק יותר, מבחינת העיצוב האדריכלי, אוכלוסיית המבקרים והמוכרים והמוצרים הנמכרים בהם, המיועדים בעיקרם לשרת את צורכיהם הבסיסיים של התושבים הערבים של העיר ושל עולי הרגל המוסלמים. יוצאות דופן הן החנויות המצויות לאורך הויה דלורוזה, שחלקן מיועד לצליינים הנוצרים. מנגד, חנויות השווקים בסביבתה של כנסיית הקבר (רח' דוד, רח' הנוצרים ומתחם אבטימוס) הן בעלות אופי תיירותי מובהק, ומכוונות לשרת תיירים זרים, ישראלים וצליינים נוצרים. תושבים פלסטינים כמעט לא מגיעים לשווקים אלו.

עוד גורם היברידי הוא נוכחותם של מתנחלים ועולי רגל ישראלים ברחובות הרובע המוסלמי. מרבית הישראלים בעיר העתיקה מתגוררים בתחום הרובע היהודי, אולם כ-500 מהם התיישבו בעשור האחרון ברובע המוסלמי, וכ-200 ברובע הנוצרי (שלום עכשיו, 2007). מלבד זאת, מאז שנת 1967 הוקמו מספר ישיבות ברובע המוסלמי שבהן לומדים מאות תלמידים יהודים. תהליך זה מקודם על ידי עמותות פוליטיות בעלות גוון אידאולוגי דתי-לאומני, ובראשן "תפארת ישראל". לבד מנוכחותם של התושבים הישראלים הקבועים והארעיים ברובע המוסלמי קיימת תנועה יומית ערה של ישראלים דתיים (בעיקר חרדים) שהולכים דרך רח' הגיא בדרכם לכותל המערבי. מספרם הרב של הישראלים בעיר העתיקה מלווה בנוכחות דומיננטית של כוחות הביטחון הישראליים. חיילי מג"ב ומאבטחים של משרד השיכון הם חלק ממערך אבטחה ישראלי היקפי ובולט בנוכחותו בכל סמטאות העיר העתיקה.

לסיכום, שווקי העיר העתיקה הם מתחם מסחרי מעורב הנמצא בטריטוריה ערבית. ברם, מרכזיותה של העיר העתיקה כמוקד דתי, לאומי ותיירותי מושך לסמטאותיה מגוון רחב של מבקרים, בני לאומים ורקע אתני שונה והטרוגני. העיר העתיקה של ירושלים היא סמל לאומי עבור הישראלים והפלסטינים כאחד, וכל אחד מבני הקבוצות רואה את עברה של העיר בדמות המיתוסים הלאומיים ההיסטוריים הפרטיקולריים של כל לאום. זהו אחד הגורמים העיקריים לאופי הקונפליקטואלי של האינטראקציה בין ישראלים לפלסטינים בשווקי העיר העתיקה.

ישראלים בשווקי העיר העתיקה

לאופי הלאומי המרחבי של אגן העיר העתיקה יש משמעות מרכזית ואקוטית במאבק הישראלי-פלסטיני. לכן כאשר מבקר בעיר העתיקה, ישראלי או פלסטיני, נשאל על תפיסת המקום שלו באתר, תשובתו תתייחס לעמדותיו כלפי ירושלים בתור "המקום הגדול" (גורביץ', 1990), ולמשמעותה של הריבונות הלאומית על האתר בקונטקסט של המאבק הלאומי. המרואיינים הישראלים בשוק העיר העתיקה הביעו עמדות שונות ומגוונות ביחס לזהותו הטריטוריאלית של המרחב. 45% ראו באתר חלק מירושלים היהודית, 45% ראו באתר אזור גבול, ואילו 10% ראו באתר חלק מירושלים הערבית. ההטרוגניות בתשובות המבקרים

הישראלים בולטת לנוכח אחדות הדעים שעלתה מתשובותיהם של מרואיינים ישראלים לשאלה זהה בקניון מלחה וברובע מְמילא. כאן לראשונה "נסדקת" התפיסה המרחבית הלאומית, והזהות הישראלית של האתר מוטלת בספק. השוני בתפיסת המיקום בא לידי ביטוי גם בעמדת המרואיינים הישראלים ביחס לתפקוד האתר כאתר מסחרי מעורב. הצלבה בין תפיסת המיקום לבין היחס למסחר המעורב מראה קורלציה ברורה בין השניים. כך, מרואיינים שנטו לראות ברח' דוד טריטוריה יהודית נטו גם להתנגד למסחר המעורב המתקיים בו, והצדיקו זאת בטיעונים לאומניים בזכות ייחוד המרחב הערבי (ראה לוח 9). ממצאים אלו מעידים על האופן שבו תפיסת המיקום מושפעת מן התפיסה האידאולוגית-פוליטית. ההכרזה על זהות הטרטוריה כמוה כהצהרה על מאפייני זהותו הלאומית של המרואיין. בהתאם לכך ישראלי בעל תפיסה לאומנית הדוגלת ב"טיהור המרחב" יתנגד למסחר המעורב בעיר העתיקה ויגדיר את השוק הערבי כטרטוריה יהודית.

לוח 9

הקשר בין תפיסות הישראלים את מיקומם של שווקי העיר העתיקה לבין עמדתם כלפי המסחר המעורב המתקיים בהם

תפיסת מיקום/עמדה ביחס למסחר מעורב	מתנגד	ניטרלי	בעד
ירושלים היהודית	57%	7%	36%
בגבול בין שני חלקי העיר	7%	7%	86%
ירושלים הערבית	0%	0%	100%

הממצאים מעלים אמביוולנטיות ביחס לזהות הטרטוריאלי של העיר העתיקה בקרב המבקרים הישראלים. לכן יש צורך בדיפרנציאציה בין שתי קבוצות ייצוג מרכזיות בקרב ציבור זה, אשר לכל אחת מניעים שונים לביקור ויחס שונה כלפי האוכלוסייה המקומית. חלוקה זו שאני מציע היא בקווים כלליים ואינה מתייחסת לקבוצות נוספות או לחפיפה בין שתי הקבוצות, אולם היא מאפשרת לחדד את ההבנה של דפוסי הפעילות של מבקרים ישראלים במרחבים אלו. את הקבוצה הראשונה אכנה **"הכובשים-משחררים"** ואת הקבוצה השנייה אכנה **"התיירים בעירם"**. כל קבוצה מייצרת מנגנונים שונים של התמודדות נוכח אופיים הערבי והזר של שווקי העיר העתיקה.

הכובשים-משחררים

קבוצה זו מורכבת בעיקרה מישראלים דתיים-אורתודוקסים או חרדים בעלי השקפה פוליטית ימנית מתונה עד קיצונית. ניתן למנות בקבוצה זו תושבים מקומיים המתגוררים או לומדים ברובע היהודי, בהתנחלויות היהודיות ברבעים המוסלמיים ובהתנחלויות הסמוכות לעיר העתיקה כעיר דוד, מעלה זיתים וכדומה. כמו כן, קבוצה זו עשויה גם לכלול תושבים ירושלמים המגיעים לעיר העתיקה למטרות פולחן דתי – תפילה בכותל המערבי, לימוד בישיבה וכדומה – או למטרת ביקור תיירותי הממוקד באופן בלעדי בטרטוריות היהודיות של העיר העתיקה (תוך הימנעות מוחלטת מביקור באתרים נוצריים או מוסלמיים). הכובשים-משחררים לרוב לא ירכשו מוצרים בחנויות הערביות אלא רק יעברו דרך שווקי העיר העתיקה בדרכם ליעדים אחרים ברובע היהודי או במובלעות היהודיות ברבעים האחרים. המונח "כובשים" נבחר בשל העמדה המשותפת של בני קבוצה זו כלפי ערביותה של העיר העתיקה, ובצדה השאיפה ליהד את המרחבים בה ככל שניתן, ולצמצם את הטריטוריות הערביות הקיימות. לשיטתם, הם שבים אל אתר שהיה שייך להם מלכתחילה על פי ההיסטוריה הקדומה שלפני הגלות או ההיסטוריה הקרובה של התפשטות היהודים בעיר העתיקה במאה ה-19. לפיכך הם אינם רואים את עצמם כובשים אלא "משחררים" מרחב שבעבר היה מרחבם הביתי. מימוש אידאל זה מתבצע בהתיישבות פיזית שלהם במרחב, או בקיום הפולחן היהודי באופן קבוע ברובע היהודי, בכותל או בישיבות ברבעים הערביים.

העמותה המייצגת יותר מכל את קבוצת הכובשים-משחררים היא "עטרת כוהנים". עמותה זו הוקמה על יד הרב אבינר העומד בראשה, ומטרתה לשנות את הצביון הלאומי של הרובע המוסלמי והנוצרי באמצעות יישוב ישראלים ברבעים הערביים בעיר העתיקה, באתרים שהיו בבעלות יהודית עד 1948 (עטרת כוהנים, 2009). שווקי העיר העתיקה, ובתוכם רחוב דוד, מצויים רובם ככולם ברבעים הערביים – טריטוריות שבהן מרבית האוכלוסייה המקומית היא ערבית-מוסלמית או ערבית-נוצרית. עם זאת, כמעט 4,000 ישראלים חיים בעיר העתיקה, ועוד כמה מאות ישראלים חיים בהתנחלויות הסמוכות אליה, כגון מעלה זיתים ועיר דוד. אזורי המגורים של הישראלים מרוכזים כמובלעות גדולות וקטנות במרחב ערבי. בחירה במקום מגורים מסוג זה (בדומה להתנחלויות בגדה המערבית) כרוכה בסיכון ביטחוני יומי. חיכוכים אלימים בין ישראלים ופלסטינים הם אירועים כמעט יומיומיים בעיר העתיקה ובסביבותיה (בן-גיגי, 2008). מסיבה זו קיים ליווי חמוש צמוד לכל יהודי שחי בתוך הרבעים הערביים. הבחירה לחיות בעיר העתיקה או בהתנחלויות שסביבה היא בחירה אידאולוגית-ציונית או אמונית-דתית (או שילוב של שניהם), אשר מבכרת את האידאה ההתיישבותית על הביטחון האישי. את היחס הדיאלקטי בין הפגיעה בביטחון לבין הציווי האידאולוגי מנסח הרב שלמה אבינר:

הישיבה ממוקמת בלב ירושלים העתיקה, קרוב להר הבית, וכלשון מפקד המשטרה: לולא הישיבה ותלמידיה, מזמן היה כאן משכן החיזבאללה. עקב זה אנו חיים כאן במקום סכנה,

כמובן ע"פ כללי זהירות ויחד עם זה במסירות. במשך השנים שלושה תלמידים נרצחו, אחרים נפצעו, אך אנו ממשיכים בלי חת ובלו מורא...

(עטרת כהנים, 2009)

עובדה זאת מייצרת תחושת ביתיות מורכבת עבור הכובשים-משחררים כאשר הם עוברים במרחבים הערביים הסמוכים לביתם. היכולת לחוש ביטחון ונוחות אינה רק תחושה רגשית אותנטית אלא גם הגשמת המטרה האידאולוגית עצמה. "זה הבית שלי. אם לא פה אז איפה אני ארגיש בטוח?" (שאלון מס' 87) אומר יהודי מהתנחלות מעלה הזיתים, ובאותה נשימה הוא גם אומר שיש ברח' דוד "יותר מדי פלסטינים" (שם).

מצד אחד אמירותיו מביעות צורך קיומי לחוש בטוח במרחב שאותו הוא מגדיר "בית" מבחינה אידאולוגית, מנגד הן מסגירות קושי אותנטי לחוש כך נוכח זהותו הערבית המובהקת של המרחב. יותר מכל מבטא את הדילמה הזו צעיר יהודי המתגורר ברובע היהודי: "אנחנו אמורים להיות פה. זה הבית שלנו, למרות שיש איום" (שאלון מס' 65). הביתיות היא הציווי האידאולוגי-דתי. זוהי תחושת ביתיות המאופיינת בסוגסטיה ובאמונה עמוקה. זו עמדה המציגה סתירה הקיימת בין "המקום הגדול" – העיר העתיקה כיעד של אידאולוגיה לאומית-דתית, ל"מקום הקטן" – חיי היום יום של יהודי-ישראלי המתגורר בשכונה פלסטינית עוינת. עבור הכובשים-משחררים, הזהות הלאומית המכתיבה את פעולותיהם בשטח עומדת בסתירה לצורכי הפרקטיקה היומית שלהם. כלומר, הרצון ליהד את הרובע המוסלמי כציווי אידאולוגי גובר על הצורך לחוש ביטחון פיזי ולהתנהל בסביבה בטוחה המציעה אפשרויות זמינות ונוחות לצריכה ולתרבות.

העיר העתיקה היא המרחב הציבורי המאובטח ביותר בירושלים. פרט לנוכחות המסיבית של כוחות משטרה ומג"ב בכניסות הראשיות ובצירים המרכזיים, מפעיל משרד השיכון מערך אבטחה המנוהל על ידי חברה פרטית ("מודיעין אזרחי"), שמעסיקה כ-60 מאבטחים שתפקידם להגן על חייהם של הישראלים החיים ברבעים הערביים. המאבטחים מלווים באופן קבוע חלק ניכר מהמתנחלים (בעיקר נשים וילדים) בכל פעם שהם יוצאים מביתם ונעים בשטח העיר העתיקה. מלבד זאת, חברת מודיעין אזרחי מחזיקה חדר מצב השולט באמצעות מערכת של מאות מצלמות זעירות המצלמות בזמן אמת כל סמטה בעיר העתיקה (בן-גיגי, 2008). מערך האבטחה האינטנסיבי נועד בראש ובראשונה למנוע אירועי טרור וחבלנות מצד האוכלוסייה הערבית כלפי ישראלים או תיירים, ולאפשר את חייהם של הישראלים ברבעים הערביים. העובדה שהמערך ממומן על ידי משרד השיכון מעידה על מטרתו של המערך לסייע בתהליך "יהוד" המרחב הערבי בעיר העתיקה. אמצעי האבטחה משמשים מנגנון שבאמצעותו יש ניסיון להפוך טריטוריה ביתית ערבית לטריטוריה ביתית יהודית. השילוב בין אידאולוגיה דתית-ציונית לבין מערך אבטחה ייעודי יוצר את התנאים לתחושת ביטחון המאפשרת לישראלים להתנהל במרחבים אלו. העובדה שמדינת ישראל מממנת את האבטחה הצמודה שלה זוכים יהודים

החיים בשכונה ערבית מעידה על כך שיחסי הכוח הפוליטיים בירושלים הם המאפשרים לכובשים-משחררים לממש את זהותם הלאומית במרחב פלסטיני.

התייחסותם של הכובשים-משחררים לאוכלוסייה הפלסטינית המקומית היא לעומתית מעצם שאיפתם "לייהד" את העיר העתיקה ולהחיל עליה ריבונות ישראלית. עבור 'הכובשים-משחררים' נוכחותם של הפלסטינים המקומיים נעה בין נסבלת לבלתי רצויה לחלוטין במרחב זה. עמדות אלו הובעו על ידי מרואיינים תושבי העיר העתיקה וסביבותיה. כולם הסתייגו מהמסחר המעורב המתנהל בשווקי העיר העתיקה. וכך אומרת עקרת בית צעירה המתגוררת בהר-ציון: "הייתי מעדיפה שרק יהודים יהיו פה" (שאלון מס' 155), או מורה המתגורר במעלה-זיתים, שאמר בפשטות שהוא נגד נוכחותם של הפלסטינים בעיר העתיקה מכיוון ש"הם לא אמורים להיות פה" (שאלון מס' 132). אליהם הצטרפו גם חלק מן המבקרים שאינם מתגוררים בירושלים, כמו תלמידת תיכון מרמת הגולן שבאה לבקר את סבתה ברובע היהודי, ושהסבירה את עמדתה בכך שהיא "נגד שישראלים יפרנסו ערבים" (שאלון מס' 97).

תיירים בעיר

ישראלים רבים המתגוררים בירושלים מגיעים לשווקי העיר העתיקה ממניעים שונים מאלה של קבוצת הכובשים-משחררים. את חוויית הביקור שלהם ניתן לתאר כ"תיירים בעירם". אלו הם לרוב מבקרים חילונים או מסורתיים, בעלי רקע מגוון של השקפות אידאולוגיות. עבורם העיר העתיקה, ובייחוד מרחביה הערביים, מספקים חוויה תיירותית אותנטית שוות ערך לטיול בארץ אחרת. הם מגיעים אליה לעתים רחוקות, לעתים רק פעם בשנה, בעיקר בשבתות ובחגים. התנהלותם במרחב מתבצעת בצירים קבועים ומוכרים, ופרט לרובע היהודי הם יעברו גם ברחובות הראשיים של הרבעים הערביים – רח' דוד והשלשלת, רח' בית הבד ורח' הגיא, ולאורך ה'ה' דולורוזה המתפתלת ביניהם. הביקור יתאפיין על פי רוב במעבר בין נקודות משיכה מרכזיות כגון: הכותל, החומות, כנסיית הקבר, המסעדות בשוק המוסלמי או ההוספיס האוסטרי. חוויית ביקור מסוג זה מצביעה על כך שעבורם העיר העתיקה היא מרחב זר. הם לא חשים בו בבית, ויש פער בין תפיסתה כחלק מהמרחב העירוני השייך להם לבין התנהלותם במקום, כפי שמתאר זאת דורון יושע, מדריך תיירים ותיק בעיר העתיקה:

הירושלמים, כמעט ולא מטיילים בעיר העתיקה אלא רק כשמגיע דוד מאמריקה או חבר בתל אביב, אז הם מקבלים את המשימה לקחת אותם לטייל 'בעיר שלהם' והם בעצם לא מכירים כמעט כלום, או שהם לוקחים אותם במסלולים הנדושים של כל התיירים...

(ריאיון עם יושע, 2009)

העיר העתיקה אטרקטיבית בעיני התיירים בעירם כמרחב המציע חוויה אותנטית ואף אקזוטית בטווח קצר ומיידי מהבית. לעתים חוויה זו מלווה בקניות של מוצרי צריכה ייחודיים כגון בגדים מהמזרח, שטיחים אוריינטליים, תבלינים, כלי נגינה ערביים וכדומה.

הביקור אינו כולל בהכרח קנייה בשוק אלא שיטוט תיירותי בין האתרים השונים. עבור חלקם יש בעיר העתיקה אווירה שורשית וטרנס-מודרנית. כך מתאר זאת אלי פיטקובסקי, דוקטורנט לפילוסופיה המתגורר בירושלים זה 8 שנים:

אני מאוד אוהב את העיר העתיקה על כל חלקיה. אני מרגיש שיש לי זיקה עמוקה למקום. בשבילי זה טיול שמעורבים בו רגשות, אני מרגיש שם מחובר לשורשים שלי, גם המשפחתיים, גם היהודיים וגם האישיים. תמיד הייתי מטייל שם עם אבא. היינו הולכים מסבתא לכותל דרך הרובע המוסלמי. בעיני זה אחד המקומות הכי יפים בארץ, אני אוהב את הטעמים המיוחדים והריחות המיוחדים שאפשר למצוא כמעט רק בירושלים. במיוחד אחרי אירועי ספטמבר, שמאז אני לא כל כך נכנס לכפרים ערביים בגליל...

(ריאיון עם פיטקובסקי, 2009)

העיר העתיקה, ובייחוד מרחביה הערביים, מציעה סוג של אלטרנטיבה, מענה לחסך רגשי בחוויה העירונית הרגילה של תושבי העיר המערבית. במובנים רבים אלה הם אותם גורמי משיכה המביאים לעיר העתיקה תיירים ממקומות אחרים בארץ ומהעולם כולו. וכך מתאר זאת דורון יושע:

אנשים מגיעים לירושלים בשביל לספוג אווירה של כמה אלפי שנים של קדושה, הסמטאות, אפילו לעמוד במקום הכי בנלי בעיר העתיקה, בתצפית הגגות, ממלאת את האנשים באווירה וזה משהו מאוד מושך, אנשים חולמים על זה, אנשים מכל העולם וגם ישראלים.

(ריאיון עם יושע, 2009)

ביקורם של התיירים בעירם מותנה באופן כמעט מוחלט במצב הביטחוני. בדומה לתיירים הישראלים שהגעתם לעיר העתיקה אינה נובעת מסיבות דתיות, התיירים בעירם יהיו הראשונים להיעלם מחנויות השוק ברובע המוסלמי במקרה של הסלמה בעימות הישראלי-פלסטיני. אך כעבור תקופת רגיעה קצרה ניתן לראותם שוב בסמטאות הרובע המוסלמי בין ערב רב של מבקרים ישראלים. הם יקפידו על פי רוב שלא להגיע בגפם (בייחוד הנשים) ויעדיפו לעשות זאת בשבתות ובחגים, כאשר יש נוכחות בולטת של מבקרים ישראלים ותיירים זרים במקום. עבורם יש לעיר העתיקה מעמד שונה בעליל לעומת שאר המרחבים הערביים בירושלים המזרחית. ראיינתי מספר מבקרים ישראלים בהוספיס האוסטרי שברובע המוסלמי. עבורם הריבונות הישראלית בשכונות הערביות אינה מתורגמת לשליטה בפועל, לעומת העיר העתיקה שבה השלטון מתרגם את ריבונותו באופן אקטיבי על המרחב. כשנשאלו אם הם לא חוששים מתקיפה על רקע לאומני, לאוניד, חוקר ביולוגיה במכון רפואי בתל אביב, ענה: "עד שלא יחתכו אותי, אני לא אפחד. אנה, אשתו, מסייגת את תחושת הביטחון: "אין לי טיפה של פחד, אבל זו התחושה כשאתה בקבוצה, להסתובב פה לבד זה לא נעים" (ראיון עם מבקרים בהוספיס האוסטרי).

דוגמאות אלו ממחישות את התחושה המעורבת המלווה את החוויה התיירותית של הירושלמים בעיר העתיקה. מצד אחד, העיר העתיקה מעניקה חוויה ייחודית ושונה, מהצד האחר חוויה זו מלווה בחשש מתמיד ועקבי מהסכנות הביטחוניות האורבות בסמטאותיה. זו אינה תחושת ביתיות. זו תחושה של טיול בטרטוריה זרה שבה מנגנוני האבטחה מאפשרים במידה מסוימת, ובמרחבים מוגבלים, לחוש תחושת ביטחון מספקת וזמנית. האווירה השונה של העיר העתיקה יוצרת תחושת זרות שמעוררת סקרנות ועם זאת היא עשויה גם לדחות ולהרתיע. וכך מתארת זאת עינת כהן, תושבת קטמון הישנה:

יש אזורים בעיר העתיקה שהם לא כל כך כבדים, שזה מפגש מאוד אינטנסיבי בין ישראלים ופלסטינים. אבל יש שם מעברים חדים בין מקומות. הייתי בעיר העתיקה אין ספור פעמים. לא פחדתי לא חשבתי שמישהו ידקור אותי. מאז שאני ילדה אני זוכרת את עצמי, שכל מי שמגיע לארץ אני הולכת איתו לשם. בתור מש"קית חינוך הייתי עושה שם סיורים. יצא לי להיות שם מלא פעמים. אבל דווקא כשאתה מתבגר אתה נעשה יותר חשדן, יותר פחדן. אני יותר מודעת לסכנות שיש, זה יכול גם לקרות לי. אבל זה ללא ספק אחד המקומות הכי טעונים שהייתי בחיים שלי. וזה מדהים כי זה ממש קרוב למקום שנולדתי בו וגדלתי בו. וזה מנטלית רחוק...

(ריאיון עם כהן, 2009)

יחסם של "התיירים בעירם" למסחר המעורב בעיר העתיקה חיובי בעיקרו. כ-83% מהמרוויינים הישראלים ברח' דוד שצינו שהגיעו לעיר העתיקה לבילוי (כמאפיין של התיירים בעירם לעומת הכובשים-משחררים) הביעו עמדה חיובית ביחס לסוגיה זו. עבורם השוק הערבי שאליו מגיעים ישראלים הוא הוכחה מסוימת לנורמליזציה. וכך מנסח זאת סטודנט יהודי משכונת רסקו, שהגיע לטיול בעיר העתיקה: "ההשתלבות בין העמים ביומים זה הדו קיום האמיתי, לא מה שהמנהיגים אומרים" (שאלון מס' 86). חברו, סטודנט מרחביה, מחזק את דבריו: "זה חשוב לחיות חיי יומיום ביחד..." (שאלון מס' 78). ועם זאת, במקרים רבים היחס כלפי ערביי המקום זהיר וחשדני. לרבים מן המבקרים הישראלים יש תחושה שנוכחותם רצויה בשווקים רק בשל כוח הקנייה שלהם, ומתחת לפני השטח קיימת עוינות בסיסית. "ברור שהם רוצים למכור לנו, בכל מקרה אני יודע שאין להם בעיה להרוג אותי, אבל הם יעדיפו למכור..." (שאלון מס' 223) כך אומר לאוניד בהוספיס האוסטרי. עינת כהן אומרת: "יש משהו באמת צבוע שהם רואים אותך, זה כמו הצגה שבכל חדר מתנהל משהו אחר. או שאתה אוויר לחלוטין בשבילם, הם לא סופרים אותך. ואז יש סמטאות שהם שמים את מסיכת הזיוף, של לחייך, למכור, לשכנע אותך לקנות..." (כהן, 2009).

בעיר העתיקה ננקטים אמצעי אבטחה הדוקים בכדי להגן על המבקרים והתושבים הישראלים. וכך הסוחרים והתושבים הפלסטינים נאלצים להתמודד עם מערכת ביטחון שלא מגנה עליהם אלא מפניהם. גם מקצת מן הישראלים רגישים לנוכחות השלטון והצבא

הישראלי במקום ונרתעים מפניה. כזו היא עמדתו של דרור, מורה שחי בירושלים שנים מספר. הוא מעדיף להימנע ככל האפשר מביקור בעיר העתיקה:

יש שם אנשים שרואים שהם נמצאים בסיטואציה מלאכותית, כמו להיכנס למוזיאון או תיאטרון, יש שם משהו לא אמיתי בהתנהגות של הפלסטינים המקומיים. רוב הישראלים שם הם שוטרים, אתה מקבל אווירה של מקום מוזר. אתה רואה את הנשים יושבות ברחבה לפני הכניסה להוספיס האוסטרי, הרוכלות יושבות על המדרגות, הציפורים עפות, ברקע שני מג'בניקים בכל כיוון. הכל יכול להישמע טוב, יש אנשים ותיירים, אבל עצם הנוכחות של המג'בניקים מפריכה את הסיטואציה. אם הם לא היו שם זה היה עובד. הנוכחות של אנשי הביטחון מסמלת את השקר של המקום...

(ריאיון עם שירם, 2009)

במאמרה של העיתונאית התל-אביבית מירי חנוך היא מתארת את הרתיעה מביקור בעיר העתיקה לאחר שהייתה ברובע המוסלמי:

אין זכר לפחד הפרימיטיווי שהרגשתי כשחשבתי לבוא לכאן מתל-אביב... זה לא 'אי-ידע' אני מנסה להסביר לו באנגלית המגוחכת שלי כי לדבר עברית נראה לי קצת קיצוני ברובע. 'זה פחד מפני המפגש עם האי-צדק, עם הזעם, עם האשמה ועם המצלמות שמביטות באנשים האלו 24 שעות'...

(ריאיון עם חנוך, 2009)

עמדות אלה של דרור שירם ומירי חנוך מאירות את חוויית הביקור של "התיירים בעירם" באור של אדישות פוליטית מסוימת הנדרשת מצדם כדי להתעלם מן הקונטקסט הפוליטי הדכאני ולחוות את המקום כתיירים שאינם קשורים ליחסי הגומלין המתוחים הקיימים בין ישראלים ופלסטינים בעיר העתיקה. 'במובן זה "התיירים בעירם" אינם מייצגים את הקוטב הנגדי לקבוצת הכובשים אלא מייצגים חתך אוכלוסייה בעל מנעד רחב של זיהוי פוליטי, שהדגש המרכזי בו הוא הניסיון לחוות את המקום באופן ניטרלי, כמבקרים חיצוניים, כתיירים.

תחושה של "פלישות" בשווקי העיר העתיקה

המרואיינים הפלסטינים בשווקי העיר העתיקה המבקרים משכונות חיצוניות או המתגוררים במקום זיהו את האתר כטריטוריה הביתית שלהם. עדות ראשונה לתפיסה זו עולה מהאחוז הגבוה (97%) של המרואיינים הערבים שטענו שהעיר העתיקה נמצאת בירושלים הערבית. תחושה זו אפיינה הן את התושבים המקומיים והן את הפלסטינים שהגיעו משכונות ערביות המרוחקות מן העיר העתיקה, נוצרים ומוסלמים כאחד. סטודנט ערבי נוצרי מבית חנינא, שעבר ברח' דוד בדרך לתפילה בכנסיית הקבר אמר: "אני שייך למקום, האנשים שלי, התרבות שלי..." (שאלון מס' 200). מורה מוסלמית, אף היא מבית חנינא, אמרה: "מסביב כולם

פלסטינים, ולעתים מאוד רחוקות יש בעיות. ולא משנה איזו בעיה ישנה אני יודעת שכולם מסביב אותו הדבר, שיש לי משהו... (שאלון מס' 178). הערביות של שווקי העיר העתיקה, המתבטאת בנוכחות הדומיננטית של פלסטינים (נוצרים ומוסלמים), במיקום, בהיסטוריה ובאופי של ההתרחשות, מייצגת עבורם 'בית'.

עדות שנייה לזיהוי האתר כטריטוריה ביתית היא התחושה הברורה של "פלישות", שבאה לידי ביטוי בתחושת ביטחון נמוכה ובהתנגדות ניכרת לנוכחותם של הישראלים במקום. המרואיינים הפלסטינים העידו על רמה נמוכה יחסית של תחושת ביטחון בשווקי העיר העתיקה (ממוצע של 4.1 מתוך 5) לעומת תחושת הביטחון של המרואיינים הפלסטינים ברובע אל-רוב-ממילא (4.5) ובדומה לתחושת הפלסטינים בקניון מלחה (4). את הפגיעה בתחושת הביטחון במרחב הביתי הם הסבירו בנוכחות הפולשנית של המתנחלים ובכוחות האבטחה המלווים אותם. כך תיארו את תחושתן שתי מרואיינות פלסטיניות ברח' דוד: "לפעמים נתקלים באנשים מפחידים ואת האמת אני לא מרגישה בנוח מהמשפחות של המתנחלים שמסתובבים עם שומר צמוד שהוא חמוש" (שאלון מס' 197). עובדת סוציאלית נוצרייה המתגוררת ברובע הנוצרי אמרה: "יש לי פחד מהיתקלות עם ישראלים ואני מבוגרת ולא יכולה לדבר עברית ולהסתדר" (שאלון מס' 194). היטיב לבטא תחושה זו צעיר נוצרי המתגורר בעיר העתיקה: "מי לא מרגיש בטוח בבית?! אני מרגיש בטוח חוץ מהפחד של מתנחלים שלפעמים גונבים לנו את הבתים" (שאלון מס' 176). כאן הוא משלב את הביטחון שהוא מוצא בטריטוריה הביתית עם איום הקולוניזציה המוחשי של ישראלים שהתיישבו ברבעים הערביים בעיר העתיקה. הסביבה הביתית מעוררת בו תחושת ביטחון ואיום בו-זמנית. ועם זאת, הוא לא חש מאיום מן המבקרים הישראלים ("התיירים בעירם"): "הרי שני עמים גרים באותה עיר, אני הולך למלחה לרחוב יפו והם באים לכאן" (שם). בדומה למרבית המרואיינים הפלסטינים הוא עושה הפרדה בין המתנחלים למבקרים-התיירים הישראלים המגיעים לשווקים. בלשונם, ה'כובשים-משחררים' הם 'גזענים'. כך תיארה עקרת בית מהרובע המוסלמי את עמדתה ביחס למסחר מעורב בעיר העתיקה: "כל עוד אין גזענים אז אני מאוד בעד, כדאי שנכיר אחד את השני ולא נפחד" (שאלון מס' 193).

בניגוד למתחמי האינטראקציה במערב ירושלים, המרואיינים הפלסטינים בעיר העתיקה הביעו תמיכה מסויגת ביחס למסחר המעורב המתנהל במקום. אמנם 53% מהם הביעו עמדה התומכת בהימצאותם של ישראלים בשווקים, אך זו הייתה תמיכה מסויגת יותר ("בעד" ולא "מאוד בעד"). 20% מהם הביעו התנגדות ברורה ו-27% הביעו עמדה ניטרלית. המרואיינים שהתנגדו ראו גם במבקרים הישראלים ("התיירים בעירם" ואחרים) איום על הטריטוריה הביתית שלהם: "כשיש יהודים האופי של המקום נעלם" (שאלון מס' 177) אמר סוכן מכירות מוסלמי המתגורר בגבעה הצרפתית, וכך גם מורה מוסלמית מן הרובע המוסלמי: "שילכו למלחה. כאן מקום ערבי לכל דבר" (שאלון מס' 187). נוכחותם של הישראלים מתקבלת אצל הפלסטינים ברגשות מעורבים. רבים מסתייגים ממנה, בייחוד כאשר מדובר בקבוצת

'הכובשים-משחררים', אך גם ביחס ל'תיירים בעירם'. השוני בין שלושת המתחמים בעמדות המרואיינים הערבים ביחס למסחר המעורב מעיד באופן ברור על משמעותו המרכזית של מיקום האתר. מסחר מעורב הוא רצוי כל עוד הוא מתקיים במערב ירושלים. לעומת זאת, נוכחותם של ישראלים בעיר העתיקה עשויה לעורר חשש לקולוניזציה ולערער על זהותו הטריטוריאלית של האתר.

שווקי העיר העתיקה: מרחב של אינטראקציה שלילית

דפוסי האינטראקציה בשווקי העיר העתיקה נעים בין מגע שלילי ולעומתי למגע חשדני וניטרלי. מדובר במרקם מסחרי-תיירותי המשולב באזורי מגורים, מוסדות דת וציבור ומרכזים עירוניים. בשל כך דפוסי האינטראקציה המתקיימים בין ישראלים ופלסטינים בשווקי העיר העתיקה לא רק תלויים במבקרים הישראלים המגיעים למקום למטרות דת או תיירות, אלא גם מושפעים באופן ניכר מן היחסים המתוחים המתקיימים בין התושבים הישראלים והפלסטינים בעיר העתיקה. יחסים אלו מתאפיינים במאבק טריטוריאלי מתמשך בין עמותות המתנחלים הישראלים לבין התושבים הפלסטינים ברובע המוסלמי והנוצרי, מאבק הכולל גם התנגשויות אלימות ופעילות טרור חבלנית. האינטראקציה בין ישראלים לפלסטינים, בין שהיא תיירותית ובין שהיא לעומתית, מתקיימת בקונטקסט של חשש מתמיד של המבקרים והתושבים הישראלים מפיגועי טרור, ותחושה של "פלישות" וכעס בקרב המבקרים והתושבים הפלסטינים על כוחות הביטחון הישראליים.

המרחב של שווקי העיר העתיקה הוא בעל מנגנוני הדרה רבים עבור מבקרים ישראלים. זהו מרחב זר ומסוכן עבורם. מנגנוני האבטחה נועדו לכפות בכוח הכלה על מרחב זה ועל תושביו המקומיים. כתוצאה מכך הקונטקסט הבסיסי למסחר המעורב בשווקי העיר העתיקה הנו לעומתי. לנוכחות של הישראלים בשווקים אלו יש תג מחיר כבד של פגיעה בזהות הלאומית ויצירת תחושת "פלישות" בקרב הפלסטינים המקומיים. עם זאת, הישראלים רצויים מפני שהם מסייעים לכלכלה המקומית. באופן זה המסחר המעורב בעיר העתיקה מאלץ את הפלסטינים להדחיק מרכיבים בזהותם הלאומית. עוד גורם שפוגע באופי האינטראקציה הוא בסיס מפגש בלתי שווה של שני הצדדים באתר זה. תכני הפעילות האנושית באתר זה לא מייצרים אחדות אלא מחדדים הבדלים לאומיים ותרבותיים. הישראלים נוכחים במקום כמוקד כוחני ופולשני, או כגורם 'זר' ואלטיסטי. ישראלים ופלסטינים לא נפגשים 'כשווים' בעיר העתיקה. מערכת היחסים ביניהם משתקת ומדגישה את יחסי הכוח העירוניים הפוליטיים. בהשוואה לקניון מלחה או לרובע אלרוב-ממילא, בשווקי העיר העתיקה אין זהות בפעילות הצריכה של המבקרים הישראלים והפלסטינים אלא קיים דווקא שוני מהותי שמבליט את חוסר השוויון בין קבוצות הלאום בעיר.

העובדה שמדובר באתר האינטראקציה היחידי כמעט בירושלים הערבית מדגישה יותר מכל את תפקידם המרכזי של יחסי הכוחות העירוניים בעיצוב הצרכים והתנאים לאינטראקציות

במרחב. ועם זאת, מאפייני האינטראקציה בשווקי העיר העתיקה משפיעים באופן משמעותי על דפוסי האינטראקציה השליליים במקום. המיקום הרגיש מבחינה פוליטית, תכני הפעילות המסחרית המייצרים מחדש את יחסי הכוח העירוניים, פעילותם של המתנחלים באזור – כל אלו מייצרים מסד למפגש לעומתי בין הצדדים, המתרחש מטעמים כלכליים ואידאולוגיים ונושא מעטה של צביעות והכחשה. לפיכך, אופייה הבעייתי של האינטראקציה במרחב זה מתפרץ לא פעם בצורה אלימה, והאתר מהווה כר נרחב לפעילות טרור פלסטיני ולהתנגשויות בין כוחות ביטחון ישראלי לתושבים המקומיים.

השוואת ממצאי המחקר משלושת מתחמי החקירה, מעלה מסקנות חדשניות רבות ביחס להבנת תהליכי חציית הגבולות והאינטראקציה בעיר המקוטבת. פרק מסכם זה מציג את מסקנות המחקר העיקריות, מנתח לעומק את המושג "זהות מקום" על מרכיביו השונים ולבסוף מציג את המסקנות העולות בנוגע לתכנון עתידי של מתחמי אינטראקציה בערים מקוטבות.

מסקנות עיקריות

דפוס יחסי הגומלין בין ישראלים לפלסטינים לפני האינתיפאדה הראשונה אופיין ביחסי כוח א-סימטריים, ברמת שילוב נמוכה ובדגש על זמניות ופונקציונליות. המחקר הנוכחי מעלה כי דפוס זה התגבר ואף הקצין במציאות של סוף העשור הראשון של שנות ה-2000. לישראלים יש אפשרות בחירה נרחבת ומקיפה יותר בתנאי האינטראקציה, מיקומה ואופייה. אולם כיום, בניגוד לעבר, הישראלים חופשיים פחות בבחירת האינטראקציה במזרח ירושלים, והחשש מפגיעה על רקע לאומי מצמצם את פעילותם למרחבים המאובטחים של אגן העיר העתיקה. לעומת זאת, המציאות של גדר ההפרדה והאפליה הבוטה בתשתיות ומשאבים דוחקת את הפלסטינים לחציית גבולות למערב ירושלים ולשימוש בתשתיות העירוניות השונות הקיימות שם. כך למעשה דפוס יחסי הכוח הא-סימטריים הביא דווקא לאינטגרציה חד כיוונית של ערביי מזרח ירושלים אל תוך מערב העיר. לראשונה, פלסטינים מתיישבים בשכונות יהודיות, ויותר מבעבר הם עושים שימוש גובר בשטחי המסחר והפנאי ברחבי ירושלים היהודית. ניתן לשער, כי ללא שינוי גאופוליטי משמעותי, תהליך זה יתחזק עם הזמן, והמתח בין האוכלוסיות הנמצאות בחיכוך מתמיד, ייגבר.

מחקר הערים המקוטבות התמקד עד כה בסקירת ממדי ההיבדלות המרחבית, מתוך הנחה שמדובר בכוח דומיננטי וחד-כיווני. המחקר הנוכחי מעלה כי גם במציאות של עיר מקוטבת כירושלים, השרויה בסכסוך לאומי רב-ממדי, מתקיימים תהליכים סותרים של אינטגרציה מרחבית. קיום האינטראקציה והיקפה תלויים ברמת הסכסוך: אינטראקציה רחבה מתאפשרת על פי רוב רק בזמן שהסכסוך הפוליטי בעצימות נמוכה. בירושלים, ישראלים ופלסטינים חוצים גבולות טריטוריאליים מסיבות שונות ובקונטקסט שונה. הפלסטינים בירושלים צורכים מוצרים בירושלים הישראלית ומבלים בה בעיקר בשל היעדר מענה נאות לצרכים אלו במזרח העיר. בקרב אוכלוסיית הרוב היהודית, מניעים אידאולוגיים מביאים לאינטגרציה כפויה בדמות ההתנחלות במזרח ירושלים ומניעים תיירותיים ודתיים מביאים לביקורים תכופים של ישראלים למרות החשש הביטחוני. השוני המהותי בין הקהילות

היריבות מעיד על תפקידם המרכזי של יחסי הכוחות והקיטוב הכלכלי-חברתי בעיצוב דפוס האינטראקציה בין האוכלוסיות.

מאפיין מרכזי בחציית גבולות טריטוריאליים הוא יצירת מתח מובנה בין הזהות הלאומית לזהות התרבותית. מתח זה מתבטא ביתר שאת בקרב אוכלוסיית המיעוט, שעבורה עצם השימוש בתשתיות של אוכלוסיית הרוב מהווה מתן לגיטימיות לריבונותו. עבור אוכלוסיית הרוב, חציית גבולות לא מערערת את זהותם הלאומית אלא אף מדגישה ומחזקת אותה. אולם, דווקא רגשות הפחד המלווים את חציית הגבול, דומיננטיים יותר בקרב אוכלוסיית הרוב, ופעילותם החופשית במרחב נפגעת למרות שהם הריבון בו.

המחקר מעלה גם כי הגלובליזציה הכלכלית והתרבותית אשר מגבירה היבדלות מרחבית בערי העולם פועלת באופן מעט שונה בערים מקוטבות. בשל אופיו הלאומי של הסכסוך, תרבות הצריכה הגלובלית יוצרת בסיס לפעילות משותפת טרנס-לאומית אשר אינה כפופה בהכרח ליחסי הכוחות הפוליטיים, ומאפשרת ליצור תנאים לאינטראקציה חיובית יותר בין הלאומים.

דפוס יחסי הגומלין בין ישראלים לפלסטינים לפני האינתיפאדה הראשונה אופיין ביחסי כוח א-סימטריים, ברמת שילוב נמוכה ובדגש על זמניות ופונקציונליות. המחקר הנוכחי מעלה כי דפוס זה התגבר ואף הקצין במציאות של סוף העשור הראשון של שנות ה-2000. גם כיום, לישראלים יש אפשרות בחירה נרחבת ומקיפה יותר בתנאי האינטראקציה, מיקומה ואופייה. יותר מבעבר, המציאות של גדר ההפרדה דוחקת את הפלסטינים לחציית גבולות למערב ירושלים ולשימוש בתשתיות העירוניות השונות הקיימות שם. אולם כיום, בניגוד לעבר, הישראלים חופשיים פחות בבחירת האינטראקציה במזרח ירושלים, והחשש מפגיעה על רקע לאומי מצמצם את פעילותם למרחבים המאובטחים של אגן העיר העתיקה.

לבסוף, המחקר מעלה את חשיבות המרחב הפרטיקולרי שבו מתרחשת האינטראקציה. מרחבי האינטראקציה אמנם אינם מערערים באופן מובהק את יחסי הכוח הפוליטיים בין הקהילות ואולם אזורי תפר, המאופיינים בתכני פעילות משותפת וגבולות רכים עשויים לאפשר הכלה הדדית (אם כי לא מלאה), ובכך יש קריאת תיגר מסוימת על דפוס יחסי הכוח הקיימים.

ההסבר לשוני באופי האינטראקציה בין אתר לאתר טמון בזהות האתר ובמנגנוני ההדרה-הכלה המאפיינים אותו. חקר שלושת מתחמי המסחר המעורב מעלה כי ככל שזהות אתר האינטראקציה היברידית יותר, כך האתר מאפשר הכלה הדדית לשתי הקהילות היריבות, וכתוצאה מכך דפוס האינטראקציה נעשה נינוח וחיובי יותר. מנגד, זהות מקום הומוגנית וחד-לאומית תדיר את אחת הקהילות, תיצור תחושה של "פלישות" בקרב האוכלוסייה המקומית, וכתוצאה מכך האינטראקציה תהיה לעומתית ומתוחה. לזהות המקום, אם כן, יש תפקיד מרכזי בעיצוב דפוס האינטראקציה, ויש צורך להפנים ממדים אלו בתכנון מרחבי

אינטראקציה בעיר המקוטבת. להלן אנתח את המושג "זהות מקום" מתוך המסקנות ההשוואתיות העולות מחקר שלושת מתחמי המסחר המערב. אתמקד בבניית "זהות המקום" כפועל יוצא של חמישה מרכיבים מרכזיים המאפיינים את המרחב: מיקום, גבולות, תכני פעילות, נרטיב לאומי ומורפולוגיה.

זהות מקום ומרכיביו

מידת שייכותה של כל טריטוריה או מתחם לכל אחת מקבוצות האוכלוסייה היריבות בעיר נובעת מן הזהות הלאומית והתרבותית שלו. זוהי **זהות המקום** של כל אתר/טריטוריה בעיר המקוטבת. באופן טבעי מקומות בעלי זהות ישראלית או יהודית יהיו טריטוריה ביתית עבור התושבים הישראליים, ואילו מקומות בעלי זהות ערבית-פלסטינית יהיו טריטוריה ביתית עבור האוכלוסייה הפלסטינית. בירושלים יש למרבית האתרים זהות מובהקת. במחקר זה התייחסתי לחמישה מרכיבי זהות מרכזיים: מיקום, גבולות, תכני פעילות, מורפולוגיה ונרטיב היסטורי-לאומי, אשר מעצבים את זהות המקום ואת דפוסי האינטראקציה במרחבי האינטראקציה. על סמך מרכיבים אלו אציג מודל רעיוני לזהות מקום בעיר המקוטבת שעשוי לשמש בסיס לתכנון עתידי של מרחבי אינטראקציה בערים מקוטבות.

מיקום גאוגרפי

למיקום הגאוגרפי של ריכוזי האוכלוסיות היריבות במרחב העירוני המקוטב יש משמעות מכרעת ביחס לזהותו הלאומית. ההפרדה שהתקיימה בין מזרח ערבי למערב יהודי מיד לאחר 1967, השתנתה מן הקצה אל הקצה בעשורים שלאחר האיחוד. יישובם של כ-200,000 ישראלים במזרח ירושלים עד שנת 2007, והתפרשות הבנייה הבלתי חוקית של ערביי העיר באופן שיצר רצף בנוי בין השכונות והכפרים בתוך הגבול המוניציפלי ומחוצה לו, הביאו לכך שבצפון העיר ובדרומה שכונות יהודיות וערביות שזורות זו בזו. ועם זאת, עדיין קיימת דיכוטומיה גאוגרפית בולטת, שבה עיקר האוכלוסייה הפלסטינית מתגוררת ברצף יישובי ממזרח לקו התפר, ומרבית האוכלוסייה הישראלית מתגוררת ברצף יישובי ממערב לו. כך, מיקומו של קניון מלחה בלב השכונות היהודיות של ירושלים המערבית, מאפיין אותו בראש ובראשונה כקניון יהודי. באותו אופן החנויות ברח' צלאח א-דין מאופיינות בהיטמעות מוחלטת במרחב הבנוי הערבי של אזור זה.

במציאות הסגרגטיבית של ירושלים ברור לכל תושב אם האזור שבו הוא נמצא יהודי או ערבי. לכן, למיקום של האינטראקציה יש השפעה ניכרת על תחושת הביטחון והנוחות של המבקרים. כך למשל, העובדה שממילא ממוקמת צמוד לשכונות ערביות מחזקת באופן ניכר את תחושת הביטחון של המבקרים הפלסטינים, על אף זהותו הישראלית של האתר. לכן יש למיקומה הייחודי של ממילא על קו התפר בין מזרח ומערב העיר תפקיד מרכזי בעיצוב דפוסי האינטראקציה החיוביים המתרחשים באתר. המיקום על התפר מאפשר לציבור המבקרים

הישראלי להיות סובלני יותר לנוכחות של המבקרים הפלסטינים, והיא אינה מתפרשת כפלישה לטריטוריה ביתית אלא כעוד גורם בטריטוריה היברידית. לעומת זאת, מיקומם של קניון מלחה ושווקי העיר העתיקה מובהק יותר מבחינת זהותם הטריטוריאלית. אלו הן טריטוריות ביתיות של הישראלים והפלסטינים (בהתאמה). בשל כך מתעצמות תחושות ה"פלישות" וההתנגדות לנוכחות המבקרים הזרים. האינטראקציה שנוצרת היא לעומתית יותר ופחות נינוחה מאשר ברובע מְמִילָא, והדבר ניכר בתחושת הביטחון של המבקרים ובעמדותיהם כלפי המסחר המעורב במקום.

למיקום יש חשיבות מהותית גם ביחס לשימושי הקרקע העיקריים אשר מאפיינים את האזור שבו מתרחשת האינטראקציה. כך למשל, קרבה של האינטראקציה אל מרחבי מגורים עשויה להעלות את תחושת ה"פלישות" של תושבי המקום. דוגמה מובהקת לכך היא האנטגוניזם היחסי שחשו הדיירים הפלסטינים של העיר העתיקה כלפי המבקרים הישראלים. הרגישות לנוכחות של בני הקבוצה היריבה עולה בשכונות מגורים ויורדת במרחבים כלל-עירוניים. דוגמה נוספת לחשיבות שימושי הקרקע היא המקרה של מְמִילָא. הקרבה למוקדי הדת והתיירות של העיר והסמיכות לריכוזי המלונות במערב ירושלים הופכת את המקום לפופולרי מאוד בקרב אוכלוסיית התיירים הזרים. נוכחותם הבולטת באתר מעמעמת את הזהויות הטריטוריאליות הלאומיות והופכת אותו לאתר בעל אופי על-לאומי, שבו נוכחותה של קבוצה אחת אינה מהווה איום מהותי על האחרת.

לסיכום, תוצאות המחקר מעידות על כך שאינטראקציה המתרחשת בלב טריטוריה ביתית טומנת בחובה זרעי פורענות, כפי שקורה בקניון מלחה וביתר שאת בשווקי העיר העתיקה. לעומת זאת, לאינטראקציה המתרחשת בשטחים כלל עירוניים באזורי תפר טריטוריאליים יש פוטנציאל גדול יותר להיות חיובית ונינוחה. מיקום שיש לו זהות לאומית היברידית מעמעם את תחושת ה"פלישות" ומחזק את רמת ההכלה והשייכות של שתי הקהילות המבקרות בו.

גבולות

הגבול תוחם את הטריטוריה ויוצר את ההבדלה (בין שהיא הדרגתית ובין שהיא חדה) בין שני סוגי טריטוריות. מאפייניו נקבעים על ידי מערכת חוקים וקודים המגדירים אותו: מילים, דימויים, רגשות, מעשים וכמובן אמצעים פיזיים. להבנת הגבול יש תפקיד מרכזי בעיצוב התפיסה המרחבית של הפרט. הוא מסמן את המעבר הטריטוריאל, את המקום שבו נגמר "אנחנו" ומתחיל "הם". עוצמתו של הגבול נעה על מנעד רחב בין גבול פיזי (גדר או חומה ונקודות בקרה; אלמנטים נופיים המבדילים בין מרחבים כמו כביש, פסי רכבת או נהר), לבין גרסה מרוככת של מעברים חדים או הדרגתיים בין קודים נופיים ותרבותיים (סגנון בנייה אדריכלי, אופן לבוש ושפת שלטי הרחוב והחנויות) (Migdal, 2005).

לגבולות אתר האינטראקציה יש תפקיד מכריע בעיצוב דפוסי האינטראקציה. הגבולות ה"רכים" המעוצבים באמצעות השפה העיצובית, השלטים, שפת הדיבור וכדומה, מייצרים הבדלה מרחבית בין מרחבים פלסטיניים למרחבים ישראליים. כך נוצר המעבר מן העיר העתיקה לרובע מְמִילָא, מן הסמטאות המזרחיות וחנויות השוק הערביות אל השדרה הרחבה והמעוצבת, המכילה בתי מסחר המשולטים בשפה העברית או האנגלית. אולם, ההיבט המרכזי והדומיננטי ביותר של גבולות בעיר המקוטבת, המצויה בסכסוך אלים, הם גורמי האבטחה. באתרי האינטראקציה בירושלים מעורבים על פי רוב גורמי אבטחה המפקחים בצורה הרמטית ואינטנסיבית על הנכנסים והיוצאים, כמו גם על הפעילות המתרחשת בתוכם. אלו הם הגבולות ה"קשים", ולהם יש השפעה מכרעת על זהותו הטריטוריאלית של האתר. האבטחה בירושלים מנוהלת ומרוכזת על ידי השלטון הישראלי, ותפקידה העיקרי הוא להגן על חיי התושבים הישראלים מפני אימי הטרור הפלסטיני. באופן זה הגבולות בשלושת האתרים מסמנים את הטריטוריה כמרחב המצוי בשליטה ישראלית. עובדה זו היא שמאפשרת לישראלים להתנהל ברמה גבוהה של ביטחון במתחמי האינטראקציה השונים, אולם אך ורק בהם. למעשה, רק האבטחה הדומיננטית בעיר העתיקה היא שמאפשרת למקום לשמש כאתר האינטראקציה העיקרי בירושלים הערבית, כשם שהיא מאפשרת את קיומם של ההתנחלויות היהודיות בלב הריכוזים הערביים. מנגד, האבטחה הישראלית נתפסת באופן בסיסי כגורם עוין ומדיר בקרב התושבים הפלסטינים. כך נוצר מאזן עדן בין אבטחת יתר שמדירה את הפלסטינים, לאבטחת חסר שמרתיעה את הישראלים. היעדרה של ביקורת ביטחונית פרטנית במתחם מְמִילָא מהווה גורם ממשי בתחושת הנוחות של המבקרים הפלסטינים, ובה בעת אינה פוגעת מהותית בתחושת הביטחון של המבקרים הישראלים. עובדה זו מדגישה את תשומת הלב הרבה שיש לתת לעיצוב גבולות אתרי האינטראקציה.

תכני הפעילות באתר

לתכני הפעילות האנושית המתרחשת בכל אתר אינטראקציה יש השפעה מהותית על גורמי המשיכה של האתר מחד גיסא, ועל אופי האינטראקציה מאידך גיסא. קטגוריה זו כוללת את המהות של המרחב הטריטוריאלי – הגורם העיקרי המשפיע על המשיכה של טריטוריה לקבוצות השונות והצרכים שהאתר מספק עבורם. כך למשל פארקים ציבוריים מספקים עבור תושבי העיר צורכי נופש, ספורט ומפגשים חברתיים. קניונים מספקים צרכים כלכליים בסיסיים, ובו-בזמן צרכים תרבותיים וחברתיים. זו התרבות של האתר, התוכן שהוא מציע ומידת ההתאמה לצרכים של הקבוצות היריבות.

שלושת האתרים הנחקרים מכילים תכנים מסחריים. פעילות זו מהווה בסיס טבעי לאינטראקציה יומיומית גם בערים מקוטבות. זהו כוח אינטגרטיבי הטומן בחובו הזדמנויות רבות ליצירת אינטראקציה חיוביות גם על רקע סכסוך אלים. ישראלים ופלסטינים נפגשים בשלושת המתחמים כצרכנים. זהו כר לפעילות זהה הממחישה את הדמיון ואת הצרכים

המשותפים הקיימים בקרב שתי הקבוצות על אף ההבדלים התרבותיים והלאומיים הפעורים ביניהן. פעילות זו מייצרת אינטרסים משותפים ותלות הדדית אשר חותרת נגד מגמות הסרגציה המתמדת.

בקניון מלחה וברובע אלרוב מְמילא ראינו כיצד תכנים על-לאומיים של צריכה הם גורם משמעותי במשיכת מבקרים פלסטינים למתחמים ישראליים אלו. לעומתם, בשווקי העיר העתיקה דפוסי הצריכה של המבקרים הישראלים שונים באופן מהותי מדפוסי הצריכה של המבקרים הפלסטינים. הישראלים מגיעים לשווקי העיר העתיקה כתיירים או כצרכנים של מוצרים ייחודיים, והפלסטינים מגיעים לקניון מלחה ולרובע אלרוב לשם צריכה יומיומית ובסיסית יותר. שוני זה מבדיל ומחזק את הזרות של הישראלים באתר זה, ומהווה עדות בולטת ליחסי הכוחות הלא-שוויוניים בין שני המגזרים. עוד ממד שמבליט את המאבק הטריטוריאלי המתרחש במרחב זה בין המתנחלים לבין התושבים המקומיים הפלסטינים. בשל כך האינטראקציה באתר זה מתוחה, ומבליטה את הפערים והשוני בין שני הלאומים, כמו גם את מגמות הדיכוי האפליה המתקיימים בין המגזרים בעיר.

הזדמנות נוספת הטמונה במתחמים מסחריים היא המגמה הטרנס-לאומית המאפיינת את המסחר בעידן הגלובליזציה. כך לדוגמה, בקניון מלחה ובשדרות אלרוב מְמילא ההיצע המסחרי כולל ברובו מוצרי צריכה גלובליים שניתן למצוא אותם בערים רבות ברחבי העולם. זו תרבות צריכה על-לאומית, וחווית הצריכה במתחמים אלו מזכירה ביקור בקניונים ברחבי העולם. מכאן שהאטרקטיביות של המתחמים הללו תלויה פחות בלאום של המבקר ויותר בסוציאליזציה שלו כאדם מערבי, ובמעמד הסוציו-אקונומי שלו. זהו תוצר של תהליכי ההתמערבות של החברה הפלסטינית החיה במגע עם החברה הישראלית, ושל השפעה ניכרת של דפוסים תרבותיים מערביים גלובליים על שתי הקהילות. אלו הן מגמות המערערות את הדיכוטומיה הזהויות המקום בין ישראליות לפלסטיניות ואשר מייצרות מרחבים המושפעים מגורם חיצוני, ניטרלי יותר מבחינה לאומית.

הנרטיב ההיסטורי הלאומי

לירושלים כאידאה או כרעיון לאומי ודתי יש מקום מכריע באתוסים הלאומיים של הציגונות ושל הלאומיות הפלסטינית. זהו "המקום הגדול" (גורביץ', 1991), עיר שבה כמעט לכל שכונה או רחוב יש משמעות היסטורית לאומית עבור הישראלים או הפלסטינים או שתי הקבוצות גם יחד. חשיבותו של ממד זה במפגש בין הפרט לזהות המקום תלויה בין היתר ברמת המודעות הלאומית של הפרט, בתודעתו ההיסטורית או בחשיבות שהוא מקנה לסוגיה זו ביחס לצרכיו האחרים. פרט לעבר ההיסטורי הרחוק של ירושלים, הקשור בתקופות בית ראשון ושני וראשית האסלאם, קיים בה רובד של היסטוריה חדשה, שנוצרה בדמדומי האימפריה העות'מאנית, עת נייערה התעניינות בין-לאומית חדשה בעיר והחלה גם פעילות התנועה הציונית בארץ. ביטוייו של המאבק היהודי-ערבי במרחב העירוני הם

רבים ומוחשיים לא פחות מן העבר ההיסטורי הרחוק. אנדרטאות וסיפורי קרב מעטרים אתרי לחימה במערב ובמזרח ירושלים ממלחמת 1948 וממלחמת ששת הימים ומפיגועים בעשורים האחרונים.

השפעת הנרטיב הלאומי המקומי על דפוסי האינטראקציה משתנה בין הישראלים לפלסטינים ובין האתרים השונים. בעיר העתיקה יש לעבר ההיסטורי תפקיד משמעותי ביותר בעיצוב אופי האינטראקציה בין הלאומים. העבר היהודי של הרובע המוסלמי הוא שמניע את הגעתם ואת התיישבותם של המתנחלים במקומות אלו. ההגמוניה של השלטון הישראלי נותנת בידם כלים להחיות מחדש את הנרטיב הלאומי-יהודי במקום. לעומת זאת, "התיירים בעירם" מגלמים דפוס הפוך. הפלסטיניות והערביות של המרחב היא שמהווה גורם משיכה עבור "התיירים בעירם", מתוך הרצון לחוות חווית ביקור של אתר בעל אופי שוני מן העיר המערבית, משיכה לאופי הפרה-מודרני של האתר.

כאשר האינטראקציה מתרחשת במערב העיר, נראה כי לפלסטינים אין יכולת או רצון לשחזר את עברם הלאומי באתרים אלו. לפי עדותם, חווית הביקור שלהם אינה מופרעת בשל הדי העבר הלאומיים הנישאים במקומות אלו. יותר מכך, בעצם הגעתם לאתרי מסחר ישראליים הבנויים על קרקע פלסטינית לשעבר והקרויים בשמות בעלי מקור פלסטיני-ערבי, הם נותנים לגיטימציה לישראלזציה של המרחב. זה ניכר בכך שמרבית המרואיינים הפלסטינים לא ראו במלחה או בממילא חלק מירושלים הערבית. כמו כן, ישנם תושבים פלסטינים הנמנעים מהגעה לאתרים אלו על רקע לאומי, ובכך הם מאירים על משמעות חציית הגבול של הפלסטינים הבוחרים לעשות זאת. חציית הגבול, אם כן, מחייבת את הפלסטינים לשאת ולתת עם מרכיבי זהות שונים. הביקור בקניוני מערב העיר מצריך ויתור מסוים על הזהות לאומית לטובת זהות גלובלית או אינדיבידואלית. לעומת זאת, יחסי הכוח מאפשרים לישראלים לעצב את המרחב בירושלים המזרחית בהתאם לאתוסים הלאומיים. זוהי "הכלה בכוח" הכופה על המרחב הפלסטיני להכיל את המבקרים והמתנחלים הישראלים. עבורם לעבר הלאומי יש תוקף עכשווי בהווה, והוא שמשפיע באופן מהותי על דפוסי הפעילות שלהם בהווה ועל אופן עיצוב המרחב כתוצאה מכך. לפיכך, קיים קשר ישיר בין דפוס יחסי הכוחות לאופן שבו הנרטיב הלאומי מעצב את המרחב.

מורפולוגיה

למורפולוגיה במתחמים יש תפקיד מרכזי בעיצוב החזותי של זהות המקום. הם מסמנים את האתר כטריטוריה ביתית ישראלית או פלסטינית, או כמו במקרה של ממילא ומלחה, גם כזירה טריטוריאלית על-לאומית. כך המראה המובהק של סמטאות שווקי העיר העתיקה מזהים את המקום כטריטוריה פלסטינית אותנטית.

המורפולוגיה של מרחבים ציבוריים בירושלים מושפעת באופן ניכר ממדיניות התכנון והפיתוח של הממסד הישראלי. מאז שנת 1949, וביתר שאת לאחר שנת 1967, מוסדות התכנון הישראליים הם שקבעו אילו מרקמים היסטוריים יש לשמר ולפתח (כפר אל-מאליחה), אילו מהם יש להרוס ולבנות מחדש (מְמִילָא) ואילו יש לשמר באופן מינימלי בלבד (שווקי העיר העתיקה). אולם מדיניות זו אינה מגלמת מגמה שיטתית של מחיקת העבר הפלסטיני, או ישראלזציה מוחלטת של המרחב. היא נבנית סביב המתח בין תפיסות אדריכליות תקופתיות, מדיניות תכנון המשתנה על פני הזמן, לחצי נדל"ן, כוחות שוק מקומיים וגלובליים וארגוני שימור וסביבה הפועלים במרחב התכנוני. כך למשל, שימור מרחבים בעלי חשיבות לאומית פלסטינית כדוגמת הרובע המוסלמי, לא נעשו מתוך ראייה המכבדת את הצרכים הלאומיים של התושבים הפלסטינים אלא מתוך גישה המבקשת לשמר את ההיסטוריה של "ארץ ישראל", תוך ניכוסה לתחושת המקומיות הישראלית. לעומת זאת, במתחמי המסחר המודרניים מלחה ורובע מְמִילָא, שיקולים כלכליים ונדל"ניים הם שהשפיעו באופן מובהק יותר על עיצוב המרחב מאשר שיקולים לאומיים מדיניים. יותר מאשר הניסיון לקבע את הריבונות הישראלית במרחב, קניונים אלו מגלמים רצון לקדם את כלכלת העיר ולפתחה כעיר מודרנית יותר. ועם זאת, הפעולות התכנוניות והאדריכליות המתרחשות בכל אחד מהאתרים הנחקרים מתקיימות בקונטקסט דומה: היעדרם המוחלט של הפלסטינים ממערכת קבלת ההחלטות בתחום התכנון העירוני בירושלים.

בהשוואה ליתר מרכיבי הזהות הטריטוריאלית לא ניכר כי למורפולוגיה יש השפעה מהותית על דפוסי הפעילות של המבקרים השונים, והיא עשויה לשנות באופן קל את תחושת הנוחות. אולם מרבית המבקרים בכל אחד משלושת האתרים הביעו שביעות רצון גבוהה מעיצוב המקום, ולא השמיעו טענות כלפי האופי הלאומי של אדריכלות בהם. יתר על כן, באופן מעניין, דווקא מורפולוגיה זרה היא שמושכת מבקרים. מצד אחד המערביות של הקניונים והמודרניות מושכים אליהם את המבקרים הפלסטינים המגיעים מאזורים עירוניים נחשלים יותר. מצד אחר, המראה ה"מזרחי" והערבי של שווקי העיר העתיקה, הם שהופכים אותם לאטרקטיביים עבור רבים מהירושלמים הישראלים.

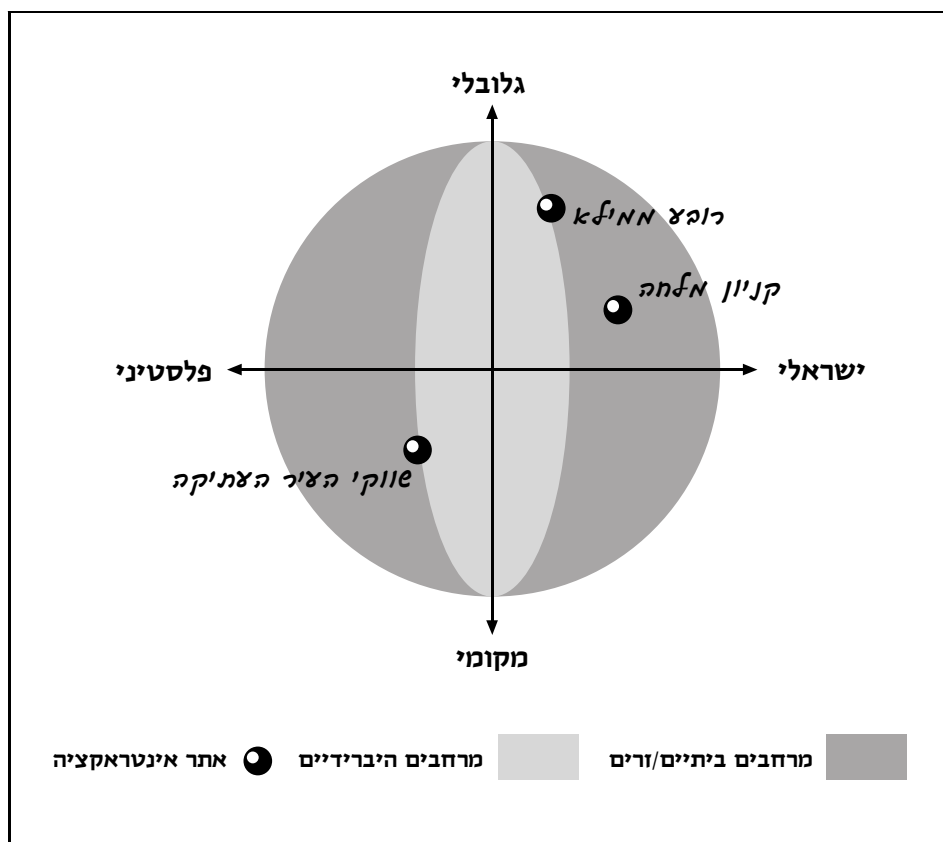
מודל רעיוני לזחות המקום בעיר המקוטבת

זהות האתר נבנית משני צירים עיקריים: **ציר לאומי** – זהו הציר הדומיננטי בעיר המקוטבת, והוא מגדיר את מידת זהותו הלאומית של האתר, בין שני קטבי הסכסוך הלאומי. בירושלים הציר נע בין זהות ישראלית לזהות פלסטינית. כך למשל, בניין הכנסת הוא אתר בעל זהות לאומית ישראלית מובהקת. לעומתו, מסגד אל-אקצה הנו מרחב פלסטיני מובהק בשל משמעותו המרכזית בלאומיות הפלסטינית. **ציר תרבותי** – ציר משני בעיר המקוטבת אך בעל השפעה ניכרת על הפרקטיקות היומיות של התושבים. ציר זה מגדיר את זהותו התרבותית

של האתר בין התרבות המקומית (לוקלית) הילידית¹⁷ לבין התרבות הגלובלית הטרנס-לאומית. ציר זה מתייחס למתח הקיים בין מסורות ומנהגים מקומיים לבין תרבויות חיצוניות לסכסוך העירוני, או תרבויות טרנס-לאומיות כגון הגלובליזציה המערבית. דוגמה למתחם בעל זהות פלסטינית בין-לאומית/גלובלית היא כנסיית הקבר בירושלים הממוקמת בלב הרובע הנוצרי ומנוהלת ע"י תושבים פלסטינים נוצריים. זהותה התרבותית-דתית של הכנסייה היא בעלת ממדים גלובליים, בשל חשיבותה הדתית למאמינים נוצריים ברחבי העולם.

תרשים 1

שקלול מרכיבי הזהות הלאומית של שלושת אתרי האינטראקציה

¹⁷ במחקר זה כמעט ולא התייחסתי למאפיינים לוקליים כמעצבי זהות. יש מקום לדון בהיבט זה בהרחבה במחקרים עתידיים.

טווח ההיברידיות – אתר בעל זהות היברידית, המכילה מגוון של זהויות לאומיות ותרבותיות. יימצא קרוב יותר אל מרכז הצירים. סביב מרכז הצירים ישנו טווח המעיד על רמה של היברידיות בזהות האתר. בשל העובדה שבעיר המקוטבת המצויה בסכסוך לאומי מתמשך, הזהות הלאומית היא הזהות הדומיננטית, טווח ההיברידיות בציר הלאומי הנו צר. לעומת זאת, הציר התרבותי הוא פחות שנוי במחלוקת, ומוגדר כציר מכיל יותר שבו טווח ההיברידיות הנו רחב. בתרשים 1 המובא להלן ניתן לראות כיצד הדבר בא לידי ביטוי בצורה האליפטית של טווח ההיברידיות.

ריכוז הגורמים השונים שהשפיעו על האינטראקציה במתחמים השונים מעלה כי **לרמת ההיברידיות בזהות האתר יש השפעה חיובית על דפוסי האינטראקציה**. ככל שזהות המקום של האתר היא לוקלית ולאומית יותר, כך יתגברו ממדי ההדרה ודפוסי האינטראקציה יהיו לעומתיים יותר. לעומת זאת, אתר אינטראקציה בעל ממדי זהות גלובליים והיברידיים יהווה מסד להכלה הדדית ולאינטראקציה חיובית יותר.

כדי להתאים את שלושת מתחמי החקירה במודל זהות המקום, נותח כל אחד ממרכיבי זהות המקום לפי מיצובו בציר הלאומי ובציר התרבותי. הנתונים רוכזו בשלושת הלוחות הבאים, כניסיון סכמטי להגדיר את משמעותם התרבותית והלאומית של המרכיבים השונים.

בקניון מלחה (לוח 10) מרבית מרכיבי הזהות הלאומית הם ישראליים, פרט לנרטיב המקומי הפלסטיני. בציר התרבותי הוא ממוצב על התפר שבין תרבות הצריכה הגלובלית, הבאה לידי ביטוי בתכנים ובמורפולוגיה, לבין זהות ישראלית-ירושלמית המתבטאת במיקומו בפרברי ירושלים המערבית ובאופי עיצוב הגבולות של האתר. לפיכך, מיקומו במודל הוא ברבעון הימני העליון (הרבעון הישראלי), על התפר שבין מקומיות לגלובליות (תרשים 1).

לוח 10

מרכיבי זהות מקום לאומית ותרבותית בקניון מלחה

מלחה		ציר לאומי	ציר תרבותי
נרטיב לאומי היסטורי	אל-מאליחה 1948	פלסטיני	מקומי
מיקום	מערב ירושלים	ישראלי	מקומי
מורפולוגיה	פוסט מודרני – מקומי	ישראלי	גלובלי-מקומי
גבולות	שער ישראלי – אבטחה הרמטית	ישראלי	–
תכנים	צריכה ישראלית-מערבית	ישראלי	גלובלי

רובע אלרוב מְמִילא (לוח 11) מציג זהות לאומית היברידית, עם נטייה לישראליות באדריכלות הפרטיקולרית של ספדיה, באבטחה הישראלית ובחנויות הישראליות. בציר התרבותי התכנים והמיקום יוצרים תרבות גלובלית, אך הנרטיב והמורפולוגיה מרמזים על מקומיות. התוצר הסופי שניכר במודל הממקם את מְמִילא ברבעון הישראלי, אך בתוך התחום של ההיברידיות, עם נטייה ברורה לזהות תרבותית גלובלית (תרשים 1).

לוח 11

מרכיבי זהות מקום לאומית ותרבותית ברובע אלרוב ממילא

מְמִילא		ציר לאומי	ציר תרבותי
נרטיב לאומי-היסטורי	שכונת מְמִילא הערבית 1948 / שכונות ספר יהודיות	היברידי	מקומי
מיקום	קו התפר – שערי העיר העתיקה	היברידי	גלובלי
מורפולוגיה	נאו אוריינטליזם	היברידי-ישראלי	מקומי-היברידי
גבולות	שערים ניטראליים – אבטחה רופפת	היברידי-ישראלי	–
תכנים	צריכה מערבית-ישראלית	היברידי-ישראלי	גלובלי

שווקי העיר העתיקה (לוח 12) לוקחים אותנו לממדי זהות פלסטינים ומקומיים. פרט לעיצוב הגבולות, יש למרחב זה זהות לאומית פלסטינית מובהקת. העובדה שלאזור זה יש תפקיד מרכזי בנרטיב היסטורי של שני העמים היא שיוצרת מאבק טריטוריאלי בימינו על צביון המרחב. גם מבחינת הצביון התרבותי השווקים מאופיינים במקומיות ערבית, פרט לעובדה שהמקום משמש מוקד משיכה לתיירים מרחבי העולם, דבר המשפיע על הנוף האנושי, על היקף שירותי התיירות ועל הסחורה המוצעת במקום. שווקי העיר העתיקה מצויים ברבעון השמאלי התחתון אשר מעיד על נטייה לפלסטיניות ולמקומיות, בסמיכות לתחום ההיברידיות אך לא בתוכו (תרשים 1).

לוח 12

מרכיבי זהות מקום לאומית ותרבותית בשווקי העיר העתיקה

שווקי העיר העתיקה		ציר לאומי	ציר תרבותי
נרטיב לאומי	שוק ושכונה ערבית-מוסלמית/ מסחר ומגורים יהודיים (1948)	פלסטיני-ישראלי	מקומי-היברידי
מיקום	מזרח ירושלים	פלסטיני-היברידי	מקומי-היברידי
מורפולוגיה	מסורתי מוסלמי	פלסטינית	מקומי
גבולות	צבא ישראלי/ אבטחה של מתנחלים/ גבול רך ערבי	ישראלי-היברידי	–
תכנים	תיירות/פלסטיני	פלסטיני	היברידי

המלצות לתכנון מתחמי אינטראקציה בעיר המקוטבת

בירושלים לא מתקיימת כיום אינטראקציה חיובית בין הקהילות הישראלית והפלסטינית, זאת בשל הדומיננטיות של יחסי הכוח הא-סימטריים בין הקהילות ובשל עוצמת הסכסוך הלאומי המתמשך. גם ברובע אלרוב מְמִילא, האתר בעל רמת ההיברידיות הלאומית-תרבותית הגבוהה ביותר, התנאים אפשרו את הורדת המתח והשעיית הסכסוך, אך לא מפגש אמיתי ושוויוני בין הקהילות. ואולם גם מתוך חקר מתחמי האינטראקציה הקיימים ניתן להסיק כמה מסקנות חשובות אשר עשויות להוות תשתית לתכנון עתידי של מתחמי אינטראקציה, אם יתרחש שינוי גאופוליטי וייקבעו הסדרים מדיניים שישנו את הסטטוס קוו הפוליטי הקיים בעיר. כל פיתרון מדיני, פרט לחלוקה פיזית טוטלית בין האוכלוסיות, יצריך את המשך המגע היומיומי בין הקהילות ומציאת פיתרונות אורבניים נאותים לעידוד הדו-קיום ולשיפור החיים תחת קורת גג עירונית אחת. לפיכך, לאור ממצאי מחקר זה, ברצוני להמליץ על דגשים עיקריים בתכנון מתחמי אינטראקציה בעיר המקוטבת-מחולקת.

בשבחי ההיברידיות

העיקרון המרכזי שיש לשים לב אליו הנו יצירת מרחבים היברדיים בעלי זהות מכילה אשר יאפשרו לבני שתי הקהילות היריבות לחוש מידה מרבית של שייכות וריבונות במקום. עיקרון זה צריך לבוא לידי ביטוי במרכיבי זהות המקום בשלבים הראשונים של תכנון האתר.

העדפת אזורי תפר כלל עירוניים

מרחבי תפר טריטוריאליים הנם מיקום טבעי ומועדף עבור מרחבי האינטראקציה. הם נותנים לגיטימיות הדדית למפגש, תוך הקטנת תחושת ה"פלישות" של שתי הקהילות. כמו כן יש לשים דגש על ריחוק ממרחבי מגורים והיצמדות לאזורים כלל עירוניים: מסחר, עסקים, בילוי וכדומה. המחקר גם מעלה כי מיקום שיהיה אטרקטיבי עבור תיירים ותושבים זרים עשוי לסייע ביצירת הכלת זהויות ותחושת שייכות. בירושלים, המלצה זו תקפה לקו התפר הפנימי החוצה את העיר במרכזה, בעיקר באזור שבין צומת רח' הנביאים – כביש מס' 1 בצפון, לאזור ימין משה – גיא בן הינום בדרום. במרחבים אלה ניתן ליזום פרויקטים נוספים שיקשרו פיזית בין המע"ר הערבי למע"ר היהודי, וייצרו גם רצף של פעילות עירונית משותפת בין שני חלקי העיר.

גבולות רכים

המציאות הביטחונית בהווה, וניתן לשער שגם בעתיד, תצריך תמיד נקיטת אמצעי אבטחה אינטנסיביים סביב מרחבי אינטראקציה, שבמהותם מהווים מטרה אידאולוגיות עבור קיצונים דתיים ולאומנים משני הצדדים. לאמצעי האבטחה יש חשיבות מרבית גם ביצירת תחושת ביטחון בסיסית עבור המבקרים. עם זאת, יש לשים לב שאמצעי האבטחה לא ידירו קבוצות אוכלוסייה שלמות ולא ייצרו "סימון" ראשוני ופומבי בכניסה למתחם של בני אחת מהקבוצות היריבות. המקרה של מְמִילָא מוכיח כי ניתן לקיים אבטחה מוצלחת ויעילה גם ללא בידוק ביטחוני, באופן שמאפשר תחושת נוחות מרבית גם למבקרים הפלסטינים, ותחושת ביטחון מספקת למבקרים הישראלים. נוסחה זו מומלצת גם עבור מתחמי אינטראקציה עתידיים.

תכני פעילות טרנס-לאומיים

מחקר זה התמקד במתחמי מסחר מעורבים, כבסיס להשוואה בין מתחמי אינטראקציה. כאמור, יהודים ופלסטינים נפגשים בירושלים גם באזורים אחרים, כגון פארקים ציבוריים, אתרי בילוי ואזורים תעשייתיים. המסחר הנו שימוש קרקע המתאים לאינטראקציה בין-מגזרית, זאת בשל האינטרס הכלכלי אשר מאפיל במקרים רבים על התחושות הלאומיות. המסחר מעניק משמעות למפגש ונותן מוטיבציה ואף לגיטימציה לשני הצדדים להגיע למתחם אחד, על אף היריבות ההדדית. ההזדמנות השנייה הטמונה במסחר ובצרכנות הוא בהתפשטות תרבות הצריכה הגלובלית, אשר חודרת עמוק אל כל התרבויות באזורנו – הישראלית והפלסטינית כאחת. דבר זה בא לידי ביטוי בדפוסי צריכה דומים של הלבשה, פנאי ובילוי. מוטיב זה מאפשר אף הוא היברידיות תרבותית, ומעבר לשיח תרבותי טרנס-לאומי, רדוד אמנם ובעל מחיר קהילתי וסביבתי, אך בקונטקסט של העיר המקוטעת הוא מאפשר גישור ושפה משותפת. בשל כך רצוי לשלב באינטראקציה במתחם מסחרי מעורב

אטרקציות צרכניות גלובליות, שיהיו רלבנטיות לבני שתי הקבוצות ויאפשרו צריכה משותפת של אותם המוצרים.

שותפות

מדיניות התכנון והניהול העירוני בירושלים מתאפיינת בתת-ייצוג ובחוסר שיתופיות של האוכלוסייה הפלסטינית, ושליטה כמעט מוחלטת של הישראלים בדרגים הבינוניים והגבוהים. בשני אתרי המסחר הישראלים שהצגתי כאן, הפלסטינים לא היו שותפים בתכנון, בעיצוב או בניהול של המרחב. בשוקי העיר העתיקה פועל ועד סוחרים ערבי, אך הוא בעל כוח מוגבל כנגד רשויות התכנון הישראליות. למעשה אף אזור בירושלים לא תוכנן כאזור לאינטראקציה בין המגזרים, והמסחר המעורב מתקיים כפועל יוצא של מציאות גאוגרפית כלכלית. התוצאה היא שכל צד חי כאורח או כמארח במתחמי המסחר המעורב, ואין תחושה אמיתית של בעלות הדדית ומשותפת. כדי ליצור מרחב משותף אמיתי שתכנון יתאימו לצרכים של שני הצדדים יש צורך בשותפות מלאה של בני שתי הקהילות, החל בשלבים הראשונים, בתכנון העירוני, בעיצוב האדריכלי, בניהול האתר ובעלות על הפונקציות השונות המתקיימות בו. ללא שותפות, אתרי האינטראקציה ישובו וישחזרו את יחסי הכוח הפוליטיים הקיימים, ולא יהוו מרחב אשר תורם לדו-קיום עירוני.

מקורות

- אבירם, נ' (1994). "אמריקה בירושלים". **ידעיות אחרונות** (11 באפריל).
- אפלטון (1953). **המדינה לאפלטון**. תל אביב: שוקן.
- אריאלי, ש' (2009). **אתר האינטרנט של שאול אריאלי**. <http://www.shaularieli.com>
- בהט, ד' (2000). **אטלס כרטא הגדול לתולדות ירושלים**. ירושלים: כרטא.
- במקום (2006). **הערות עמותת במקום לתכנית מתאר מקומית ירושלים 2000**. ירושלים: עמותת במקום.
- בן-אריה, י', וא' ווגר (1994). שלבים בבנייתה והתפתחותה של ירושלים, 1948-1967. בתוך: א' בראלי (עורך), **ירושלים החצויה 1948-1967** (עמ' 91-113). ירושלים: יד בן צבי.
- בן-אריה, י' (1979). **עיר בראי התקופה: ירושלים החדשה בראשיתה**. ירושלים: יד בן צבי.
- בנבנישתי, מ' (1973). **מול החומה הסגורה: ירושלים החצויה והמאוחדת**. ירושלים: וייזנפלד וניקולסון.
- בנבנישתי, מ' (1981). **ירושלים: עיר ובליבה חומה**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- ברגר, ג' (2008). "העיר שחוברה לקניון". **הארץ** (7 ביוני).
- גולדהבר, ר' (2004). **דפוסי היבדלות בתנאי דחיקה לשוליים: המקרה של האוכלוסייה הערבית ביפו**. חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה". תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
- גולדשטיין, ת' (2006). **דפוסי הפנאי של הנוער הערבי בירושלים**. ירושלים: עיריית ירושלים, אגף חברה ונוער.
- גולן, א' (1987). פליטים, עולים ושכונות נטושות. בתוך: א' בראלי (עורך), **ירושלים החצויה 1948-1967** (עמ' 69-89). ירושלים: יד בן צבי.
- גולן-מאיר, ש', ואחרים (2002). "כולם הולכים לקניונים: המתנ"ס של המדינה". **ידעיות אחרונות** (2 בדצמבר).
- גונן, ע' (1992). התברגנות של שכונות בערי ישראל. בתוך: ח' סרקיס ואחרים (עורכים), **תמורות בגאוגרפיה של ישראל - גלעין ושוליים** (עמ' 34-42). ירושלים: משרד החינוך והתרבות.
- גורביץ', ז', וג' ארן (1991). על המקום: אנתרופולוגיה ישראלית. **אלפיים**, 4: 9-44.
- גירץ, ק' (1990). **פרשנות של תרבויות**. ירושלים: כתר.
- גלבוע, ש' (2008). **דפוסי צרכנות קניונים בישראל: אופני שימוש בקניון ודיוקן הקונים**. ירושלים: מינהל מחקר וכלכלה, משרד התעשייה והמסחר.
- גלילי, ל' (2003). "התנאי לרכישת מגורים: הצהרת אמונים למדינה". **הארץ** (12 בנובמבר).
- דיסקין, א' (2007). שסעים ובחירות בירושלים. בתוך: מ' חושן ומ' קורח (עורכות), **על נתוניך ירושלים**. <http://www.jiis.org.il/content.asp?publishmentID=16>
- השמשוני, א', ואחרים (1972). **תכנית אב ירושלים 1968**. ירושלים: עיריית ירושלים.
- חושן, מ' (2008). **שנתון סטטיסטי לירושלים 2006-2007**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

- חיות, א' (2008). דירוג הקניונים השנתי של גלובס: "קניון רמת-אביב מוביל, אחריו מלחה ועזריאלי". **גלובס (11 בנובמבר)**.
- חנוך, מ' (2009). "עושה שוק במזרח ירושלים". **הארץ (15 במאי)**.
- חסון, נ' (2009). "הפלסטינים בגבעה הצרפתית נהנים מאיכות החיים ומתרגלים לגזענות". **הארץ (24 ליולי)**.
- יוסי, א' (2008). עשרות מקרי תקיפת ערבים בבירה. **NRG מקומי (15 בדצמבר)**.
<http://www.nrg.co.il/online/54/ART1/825/771.html>
- ילינק, א' (2008). "נוצרים בירושלים". **הבלוג של מכון ירושלים לחקר ישראל (18 בדצמבר)**.
http://jiis-jerusalem.blogspot.com/2008/12/blog-post_18.html
- ינאי, ד' (2007). **40 שנות שלטון ישראלי במזרח ירושלים**. ירושלים: עיר עמים.
- יסקי, א' (1993). קניון מלחה: מוטציה מקרית של השוק והכיכר (ריאיון עם פרופ' אברהם יסקי). **אדריכלות בישראל, 16: 47-40**.
- יעקובי, ח', וא' צפדיה (2004). על גיבוש זהות טריטוריאלית: לאומיות ומרחב בקרב מהגרים בלוד. **תיאוריה וביקורת, 24: 45-71**.
- יעקובי, ח' (2003). על כוח, זהות ומחאה מרחבית בעיר המעורבת לוד. **ג'מאעה, י, 69-109**.
- כהן, ה' (2007). **כיכר השוק ריקה: עלייתה ונפילתה של ירושלים הערבית 1967-2007**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- כהן, י' (1967). **ירושלים במצור: דפי יומן תש"ח**. תל אביב: מלוא.
- ליפשיץ, נ' (1999). "מלחה: המלחמה נגד שוק מחנה יהודה". **ידיעות אחרונות (7 באוקטובר)**.
- לפבר, א' (2005). ייצור המרחב. (מתרגם: א' להב). בתוך: ר' קלוש וט' חתוקה (עורכות), **תרבות אדריכלית: מקום, ייצוג, גוף (עמ' 177-200)**. תל אביב: רסלינג.
- לפידות, ר' (2008). מעמד הפלסטינאים תושבי מזרח ירושלים. בתוך: א' אחימאיר וי' בר סימן-טוב (עורכים), **40 שנה בירושלים (עמ' 395-403)**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- לקס, ע' (2008). השכנים נחמדים לאללה. **בשבוע (10 באוגוסט)**.
<http://www.inn.co.il/Besheva/Article.aspx/6001>
- מוריס, ב' (1991). **לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, 1947-1949**. (מתרגם: א' מגן). תל אביב: עם עובד.
- מוריס, ב' (2003). **קורבנות: תולדות הסכסוך הציוני-ערבי, 1881-2001**. תל אביב: עם-עובד.
- מרגלית, מ' (2005). **הפער בחלוקת התקציב של עיריית ירושלים לשנת 2003 בין מזרח למערב העיר**. ירושלים: עיר עמים.
- ניצן-שיפטן, א' (2006). להלאים ולהעלים: תפיסת המקום בירושלים. **אלפיים, 30, 168-202**.
- סיקולר, נ' (13 בפברואר 2007). החברה הממשלתית קרתא תפורק. **ynet**.
<http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3364495,00.html>
- ספדיה, מ', וו' גילברט, (1975). **ממילא: חוברת רקע לתכנית מתאר ותכנית בינוי מפורטת למתחם ממילא**. ירושלים: קרתא חברה לפיתוח מרכז ירושלים.

עופרן, ח' (2009). כ-2000 מתנחלים במאחזים בשכונות פלסטיניות במזרח ירושלים. אתר האינטרנט של שלום עכשיו: <http://www.peacenow.org.il/site/he/peace.asp?pi=61&fld=620&docid=3658>

עזריאלי - קבוצת קניונים. (2009). אתר האינטרנט: <http://www.azrieli.com/?CategoryID=210>

עטרת כהנים (2009). אתר האינטרנט: <http://www.ateret.org.il/hebrew>

עיר עמים - אתר האינטרנט: <http://www.ir-amim.org.il>

עיריית ירושלים (2004). תכנית מתאר מקומית ירושלים 2000. ירושלים: מינהל התכנון, מהנדס העיר והאגף לתכנון העיר.

עמירב, מ' (2007). סינדרום ירושלים: כך קרסה המדיניות לאיחוד ירושלים 1967-2007. ירושלים: כרמל.

ענברי, א' ו' לידור (2007). "הסטודנטים הערבים מזכירים: גם אנחנו פה". זמן ירושלים (24 ביולי).

פארן, ג', ואחרים (2005). התמודדות מול טרור בירושלים: 1967-2002. ירושלים: מחקרי מכון ירושלים לחקר ישראל.

פורטוגלי, י' (1996). יחסים מוכלים: חברה ומרחב בסכסוך הישראלי-פלסטיני. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

פנסטר, ט' (2006). נשים ומגדר בעיר הישראלית: המקרה של ירושלים. בתוך: פ' פנסטר וח' יעקובי (עורכים), עיר ישראלית או עיר בישראל? שאלות של זהות משמעות ויחסי כוחות (עמ' 135-153). ירושלים: מכון ון-ליר.

פרידמן, ת"ל (2000). ה"לקסוס" ועץ הזית: הגלובליזציה - מבט אל עולם משתנה (תרגום: ע' כרמל). אור יהודה: הד ארצי.

פרידמן, ת"ל (2006). העולם הוא שטוח: העולם הגלובאלי - החיים במציאות חדשה (תרגום: א' מיכאלי). תל אביב: הוצאת אריה ניר.

צמח, מ' ור' בייט-מרם (1986). שיטות מחקר במדעי החברה: עקרונות המחקר וסגנונו, יחידה 5 - הסקר. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

צפרי, י' (2009). ממילא: שתי דירות בלבד נמכרו ב-2008. Mynet (27 באפריל). <http://www.mynet.co.il/articles/0,7340,L-3706921,00.html>

קולק, ט' (1979). ירושלים אחת: סיפור חיים. תל אביב: ספריית מעריב.

קמחי, י' (2008). המערך התפקודי המטרופוליני של ירושלים. בתוך: א' אחימאיר ו' בר סימן טוב (עורכים), 40 שנה בירושלים (עמ' 152-154). ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

קמחי, י' (2008). מחומה בליבה לחומה מסביבה. בתוך: א' אחימאיר ו' בר סימן-טוב (עורכים), 40 שנה בירושלים (עמ' 243-257). ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

קרויאנקר, ד' (1985). אדריכלות בירושלים: הבנייה הערבית מחוץ לחומות. ירושלים: כתר ומכון ירושלים לחקר ישראל.

קרויאנקר, ד' (1993). אדריכלות בירושלים: הבנייה בעיר העתיקה. ירושלים: כתר.

קרויאנקר, ד' (2008). מהפך בדמותה האורבאנית ובחזותה האדריכלית של ירושלים. בתוך: א' אחימאיר ו' בר סימן-טוב (עורכים), 40 שנה בירושלים (עמ' 185-213). ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

קרמון, י' (1987). העיר העתיקה: ההיבט הגאוגרפי-אורבני. בתוך: מ' נאור (עורך), **הרובע היהודי בעיר העתיקה בירושלים**. ירושלים: החברה לשיקום ולפיתוח הרובע היהודי בעיר העתיקה בירושלים.

קרנסקי, א', ואחרים (1995). "הירדנים כבשו את ירושלים". **ידיעות אחרונות**, מוסף 7 ימים (18 באוגוסט).

קרק, ר', ומ' אורן-נורדהיים (1995). **ירושלים וסביבותיה: רבעים, שכונות וכפרים 1800-1947**. ירושלים: אקדמון.

קרתא (1989). **ממילא**. ירושלים: קרתא.

רבינוביץ, ד', וח' אבו בקר (2002). **הדור הזקוף**. ירושלים: כתר.

רוטברד, ש' (2007). **אברהם יסקי: אדריכלות קונקרטי**. תל אביב: בבל.

רומן, מ' (1984). **יחסי הגומלין בין המגזר היהודי והערבי בירושלים: היבטים כלכליים ומרחביים**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

רומן, מ' (1989). שילוב והפרדה ביחסי המגזר היהודי והערבי בירושלים: בחינה מתודולוגית. **עיר ואזור**, 20-19, 74-52.

רומן, מ' (1995). **הממסד הישראלי במזרח ירושלים: הסדרים ולקחים**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

רמון, א' (עורך) (2003). **עיר בסבך: לקסיקון ירושלים בת זמננו**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

רפ, ד' (2005). "הישראלים חוזרים לעיר העתיקה בירושלים". **הארץ** (1 במאי).

שבת, ז' (1993). **הקרב על הכפר מלחה ליד ירושלים במלחמת השחרור**. ירושלים: עמ"י.

שכטר, א' (2007). "כיצד ישפיע רובע אלרוב שהושק השבוע במרכז ירושלים על המסחר בעיר?". **דה-מרקר** (5 ביוני).

שלהב, י' (1989). השפעה דתית על מרחב תרבותי: החרדיות בירושלים. **עיר ואזור**, 20-19, 51-28.

ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

שלסקי, ש', וב' אלפרט (2007). **דרכים בכתיבת מחקר איכותני: מפירוק המציאות להבנייתה כטקסט**. תל אביב: מכון מופ"ת.

Abu-Orf, H. (2005). Collaborative planning in practice: The Nicosia master plan. *Planning, Practice and Research*, 20(1): 41-58.

Basten, A. & Lysaght, K. (2003). Violence, fear and 'the everyday': Negotiating spatial practices in the city of Belfast. In: E. Stanko (Ed.), *The meaning of violence* (pp. 224-242). London: Routledge.

Benvenisti, M. (1983). *Jerusalem: A study of a polarized community*. Jerusalem: The west bank data base project. Research paper no. 3.

Benvenisti, M. (2001), *Sacred landscape*. Berkeley: University of California Press.

- Blakely, E. J. & Snyder, M. G. (1999). *Fortress America: Gated communities in the United States*. Washington: Brookings Institution Press.
- Boal, F. W. (1996). Integration and division: Sharing and segregating in Belfast. *Planning Practice and Research*, 11(2): 151-158.
- Boal, F. W. (1969). Territoriality on the Shankill-Falls Divide, Belfast. *Irish Geography*, 6(1): 30-50.
- Boal, F. W. (1999). From undivided cities to undivided cities: Assimilation to ethnic cleansing. *Housing studies*, 14(5): 585-600.
- Boal, F. W. (2002). Belfast: walls within, *Political Geography* 21(5): 687-694.
- Bollens, S. A. (1998). Urban planning amidst ethnic conflict: Jerusalem and Johannesburg. *Urban Studies*, 35(4): 729-750.
- Bollens, S. A. (2000). *On narrow ground: Urban policy and ethnic conflict in Jerusalem and Belfast*. Albany, NY: State University of New York Press.
- Bollens, S. A. (2008). Urbanism, political uncertainty, and democratization. *Urban Studies*, 45(5-6): 1255-1289.
- Bollens, S. A. (2009). Comparative research on urban political conflict: Policy amidst polarization. *The Open Urban Studies Journal*, 2: 1-17.
- Caplan, G. (1980). *Arab and Jew in Jerusalem: Explorations in community mental health*. Cambridge & London: Harvard university press.
- Castells, M. (1991). *The informational city*. Oxford: Blackwell.
- Castells, M. (2000). *The information age: Economy, society and culture, volume I: The rise of the network society*. Oxford: Blackwell.
- Cheshin, A. B. H. & Melmed, A. (1999). *Separate and unequal: The inside story of Israeli rule in east Jerusalem*. Cambridge & London: Harvard UP.
- Doherty, P. & Poole, M. A. (1997). Ethnic residential segregation in Belfast, Northern Ireland, 1971-1991. *The Geographical Review*, 87: 520-536.
- Dovey, K. (1999). *Framing places: Mediating power in built form*. New York: Routledge.
- Falah, G. (1996). Living together apart: Residential segregation in mixed Arab-Jewish cities in Israel. *Urban Studies*, 33(6): 823-857.
- Gaffikin, F. & Morrissey, G. (2006). Planning for peace in contested spaces. *International Journal of Urban and Regional Research*, 30(4): 873-893.
- Garb, Y. & Savitch, H. V. (2005). *Urban trauma in Jerusalem: Impacts and possibilities for recovery*. Jerusalem: The Floersheimer Institute for Policy Studies.

- Goldsmith, W. W. & Blakely, E. J. (1992). *Separate societies: Poverty and inequality in U.S. cities*. Philadelphia: Temple University Press.
- Harvey, D. (1973). *Social justice and the city*. Baltimore: John Hopkins UP.
- Hasson, S. (2007). The Israeli-Palestinian conflict in Jerusalem: The challenge of transition. In: S. Hasson (Ed.), *Jerusalem in the future: The challenge of transition* (pp.12-99). Jerusalem: The Floersheimer institute for policy studies.
- Hazam, S. & Felsenstein, D. (2007). Terror, fear and behavior in the Jerusalem housing market. *Urban Studies*, 44(13): 2529-2546.
- Jerusalem Committee. (1970). *Old city of Jerusalem and its environs: Outline town planning scheme*. Jerusalem: Ministry of Interior & Municipality of Jerusalem.
- Kemper, F. (1998). Restructuring of housing and ethnic segregation: Recent developments in Berlin. *Urban Studies*, 35(10): 1765-1789.
- Kilot, N. & Mansfeld, Y. (1997). Case studies of conflict and territorial organization in divided cities. *Progress in Planning*, 52: 167-225.
- Lemon, A. (1991). *Homes apart: South Africa's segregated cities*. London: Paul Chapman.
- Loeb, C. (2006) Planning reunification: The planning history of the fall of the Berlin wall. *Planning Perspectives*, 21: 67-87.
- Lyman, S. M. & Scott, M. B. (1967). Territoriality: A neglected sociological dimension, *Social Problems*, 15: 236-249.
- Marcuse, P. & Van Kempen, R. (Eds.). (2000). *Globalizing cities: A new spatial order?* London: Blackwell Publishers Ltd.
- Marcuse, P. (1993). What is so new in the divided cities? *International Journal of Urban and Regional Research*, 17(3): 355-365.
- Migdal, J. S. (2004). Mental maps and virtual checkpoints: Struggles to construct and maintain state and social boundaries. In: J. S. Migdal (Ed.), *Boundaries and Belonging: State and societies in the struggle to shape identities and local practices* (pp. 3-27). Washington: University of Washington.
- Miller, D. (1995). Consumption and commodities. *Annual Review of Anthropology*, 24: 141-161.
- Mollenkopf, J. & Castells, M. (Eds.). (1991). *Dual city: Restructuring New York*. New York: Russell Sage foundation.
- Moughrabi, F. M. (1982). The politics of community mental health. *Theory and Society*, 11(2): 229-238.

- Murray, R. & Boal, F. W. (1979). The social ecology of urban violence. In: D. T. Nordlinger, (Ed.) (1972). *Conflict regulation in divided societies*. Boston, MA: Center for International Affairs, Harvard University.
- Palestinian Remembered Website: <http://www.palestineremembered.com/>
- Peach, C. (2000). The consequences of segregation, In: F.W. Boal, (Ed.). *Ethnicity and housing: Accommodating difference*, (pp. 10-23). Aldershot: Ashgate.
- Reichel, A. J. (2007). Rethinking the dual city. *Urban Affairs Review*, 42(5), 659-687.
- Romann, M. & Weingrod, A. (1991). *Living together separately: Arabs and Jews in contemporary Jerusalem*. Princeton: Princeton university press
- Sachar, A. & N. Shoval. (1999). Tourism in Jerusalem: A place to pray. In: D. R. Judd & S. S. Fainstein (Eds.). *The tourist city*, (pp. 198-211). New Haven & London: Yale university press.
- Sack, R. D. (1983). Human territoriality. *Annals of the Association of American Geographers*, 73(1): 55-74.
- Sassen, S. (1991). *The global city*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Sassen, S. (2006). *Cities in a world economy* (3rd edition). Thousands Oaks: Pine Forge Press.
- Schnell, I. (2002). Segregation in everyday life: A conceptual model. In: I. Schnell & W. Ostendorf. (Eds.), *Studies in segregation and desegregation* (pp. 39-65). Ashgate: Aldersshote.
- Sibley, D. (1988). Survey 13: Purification of space. *Environment and Planning D: Society and Space*, 6: 409-421.
- Siu, P. C. P. (1987). *The Chinese laundryman: A study of social isolation*. New York: New York University Press.
- Smootha, S. (1978). *Israel: Pluralism and conflict*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Soja, E. W. (1996) *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and other real-and-imagined places*. Cambridge: Blackwell.
- Strom, E. (2001). *Building the new Berlin: The politics of urban development in Germany's capital city*. Lanham, Md: Lexington Books.
- Taylor, P. J. (2000). World cities and territorial states under conditions of contemporary globalization. *Political Geography*, 19(5): 5-32.
- Turner, R. S. (2002). The politics of design and development in the postmodern downtown. *Journal of Urban Affairs*, 24(5): 533-548.
- Van Kempen, R. (2007). Divided cities in the 21st century: Challenging the importance of globalization. *Housing and the Built Environment*, 22: 13-31.
- Weigert, G. (1973). *Israel's presence in East Jerusalem*. Jerusalem: Jerusalem Post.

- Yiftachel, O. & Yacobi, H. (2002). A shared city of peace? Proposal for a capital region for Israel/Palestine. In: M. Sorkin (Ed.), *The next Jerusalem* (pp. 112-124). New York: Mancelli Press.
- Yiftachel, O. & Yacobi, H. (2004). Urban ethnocracy: Ethnicization and the production of space in an Israeli mixed city. *Environment and Planning D: Society and Space*, 21(6): 673-693.
- Yiftachel, O. (1992). *Planning a mixed region in Israel: The political geography of Arab-Jewish relations in the Galilee*. Aldershot: Avebury.
- Yiftachel, O. (1995). The dark side of modernism: Planning as control of an ethnic minority. In: S. Watson & K. Gibson (Eds), *Postmodern cities and spaces* (pp. 216-242). Oxford: Blackwell.
- Yousef, O. (2008). Ethnography of a holy city. In: IPCC, *Jerusalem and its hinterland* (pp.21-44). Jerusalem: IPCC.

רשימת המראיינים

- אבו-חאלף, ב', בעל חנות טקסטיל ברובע הנוצרי. (4 במאי 2009). **ריאיון אישי**. ירושלים.
- אברהמי, ג', מנכ"ל קניון ירושלים. (16 בדצמבר 2008). **ריאיון אישי**. ירושלים.
- איוב, ע', מנהל מינהל קהילתי בית צפפה. (7 באפריל 2009). **ריאיון אישי**. ירושלים.
- אימאן (שם פרטי). מבקרת פלסטינית במערב ירושלים. (6 במאי 2009). **ריאיון אישי**. ירושלים.
- ארוען (שם פרטי). מבקרת פלסטינית במערב ירושלים. (6 במאי 2009). **ריאיון אישי**. ירושלים.
- בן-איברהים, ז', בעל חנות ברובע המוסלמי. (4 למאי 2009). **ריאיון אישי**. ירושלים.
- בן-איברהים, ט', מבקר פלסטיני במערב ירושלים. (4 למאי 2009). **ריאיון אישי**. ירושלים.
- בן-גיגי, א', קב"ט לשעבר בעיר העתיקה. (10 בנובמבר 2008). **ריאיון אישי**. ירושלים.
- בר-צבי, ע', סמנכ"ל חברת הניהול של אלרוב ממילא. (20 ביולי 2008). **ריאיון אישי**. ירושלים.
- ג'אבר, מ', מבקר פלסטיני במערב ירושלים. (11 במאי 2009). **ריאיון אישי**. ירושלים.
- הלוי, ע', עובד בבית קפה ברובע ממילא. (3 ליוני 2009). **ריאיון אישי**. ירושלים.
- חידמי, ע', סמנכ"ל IPCC (18 למאי 2009). **ריאיון אישי**, ירושלים.
- יושע, ד', מורה דרך ישראלי. (3 למאי 2009). **ריאיון אישי**. ירושלים.
- כהן, ע', מבקרת ישראלית בעיר העתיקה. (2 למאי 2009). **ריאיון אישי**. ירושלים.
- נאסראללה, ר', מנכ"ל IPCC (18 למאי 2009). **ריאיון אישי**, ירושלים.
- עלי, א', סגן קב"ט בקניון ירושלים. (7 במאי 2009). **ריאיון אישי**. ירושלים.
- עמאס, ע', מנהלת מנהל קהילתי ואדי ג'וז. (6 במאי 2009). **ריאיון אישי**. ירושלים.
- פיטקובסקי, א', מבקר ישראלי בעיר העתיקה. (4 במאי 2009). **ריאיון אישי**. ירושלים.
- שירם, ד', מבקר ישראלי בעיר העתיקה. (2 למאי 2009). **ריאיון אישי**. ירושלים.